KERESZTÉNY MAGVETŐ

LI. évfolyam. Julius—Augusztus 4. füzet.

Rousseau tanulmányok.

Adatok Rousseaunak az egyházakkal való harcához.*

Irta: **Dr. Kemény Gábor.**

Thukydides szerint a nagy emberek temetője az egész világ. Ámde az egész világ temetőjében nyugodni: az örök élettel egyenlő. Akit az egész világon elsiratnak, eltemetnek, megbámulnak, megtisztelnek vagy gyűlölnek, átkoznak, az voltaképpen sehol sincs eltemetve. A kivételes lelkeknek küzdelme voltaképpen az életökkel kezdődik, de a halálok csak újabb kezdetét jelenti a beláthatatlan messzeségbe nyúló harcoknak. Azok a szellemi küzdelmek, mik Rousseau nevelési elmélete körül az Émile megjelenése óta folynak, ma sem záródtak le. A párisi katholikusok és a genfi protestánsok egyenlő hévvel, hasonló elfogultsággal vetik máglyára a szerintök veszedelmes eszméket hirdető könyvet. Ma már nem vetjük ugyan a máglyára Rousseau Emilejét, ma már megenyhült ugyan az »Anti-Emilek« meg nem értő, elfogult hangja; ma már speciális Rousseau-folyóiratok s tudományos apparátussal készült könyvek százai foglalkoznak Rousseauval, de vajjon közelebb állunk-e ma Rousseau megértéséhez, vajjon a modern pedagogia át van-e hatva az ő *örökké élő*

* Forrásművek: Rousseau: Emile; Rousseau: Confessions; L'abbé André: Refutation du nouvel ouvrage du Jean Jacques Rousseau, Paris 1762; L'abbé André: „Une aveugle philosophie, qui s'est repandue dans le monde, fascine les esprits et pervertit les coeurs“, Paris 1763; Censure de la Faculté de Théologie de Paris contre le livre, qui a pour titre Émile ou de l'éducation, a Paris, MDCCLXII.; Möbiusz: J. J. Rousseau, Leipzig 1903; Viridet: J. J. Rousseau, Genève 1862; Jullien: Histoire de Genève, Genève 1863; Faguet: Vie de Rousseau, Paris 1913; Faguet: Rousseau penseur Paris 1913; Ritter: Le conseil de Genève jugeant les oevres de Rousseau, Genève 1883. Lamartine: L'histoire des Girondins.

eszméitől? Úgy vélem, hogy ha Rousseau felébredne s végig tekintene a modern pedagogia összes vívmányain s megbámulná az ő kora óta tett nagy lépéseket, elfogná őt a szent lelkesedés s vagy egy könyvtár zúgában, vagy Montmorency árnyas erdejében mohó vággyal pótolná az elmulasztottakat s eltelvén az újabb kor irodalmával, esztétikájával, históriájával, filozófiájával, művészetével stb., leülne íróasztala mellé s újra megírná az Emilet. Hogy Rómában és Genfben felállítanák-e részére a máglyákat, azt ne feszegessük. Az azonban valószínű, hogy újra százával akadnának írók, kik nagy buzgalommal mutatnák ki a nevelési rendszerében rejlő ellenmondásokat s főleg az élete s hirdetett eszméi között felmerülő ellentéteket. Rousseau élete! Ez a kalandokkal, gyönyörhajhászattal, fájdalmakkal, bűnökkel, megaláztatásokkal és felemelő érzésekkel telt élet nagyban hozzájárult ahhoz, hogy szavait félreértsék vagy félremagyarázzák. Tagadhatatlan, hogy Rousseau élete és elvei között vannak legalább *látszólagos ellenmondások* s ez az oka, hogy a kritikusok százai eszméiben *nem az egységet*, hanem *az ellenmondásokat* keresik és szeretik másokkal is észrevétetni.

Rousseau nemcsak a nagy gondolatok, de a nagy »megérzések« embere is volt. »Rousseau látott.« Nemcsak a mások lelkét, de a magáét is. Nemcsak a mások erényeit és hibáit, de a maga erényeit is. Rousseau ékes kifejezést adott mindazon erényeknek és hibáknak, melyeket másokban és önmagában felismert. Rousseau *rajongott az igazságért*. Ez forrása sokszor kiméletlenségig menő őszinteségének. Rajong másokért, kiket igazaknak ismer, de *rajong a maga igazságaiért is*. Gyűlöl másokat, kikben gyarlóságot lát, de *gyűlöli saját gyarlóságait is*. Kiméletlenül lesújtja mások hibáit, de saját bűnei feltárásában sem ismer kiméletet. Szenved a mások romlottságát látva, de százszorosan szenved saját nemtelenségéért. Vallomásaiból kitünik, hogy *mások hibáit el tudja felejteni, saját hibáit azonban nem tudja magának megbocsátani*. Lambercierneк, ki hamis váddal illetvén őt, először éreztette vele az igazságtalanság keserűségét, meg

tud bocsátani; de ő maga még öreg korában is szenved, visszagondolván az általa ellopott rózsaszínű szalagra, melynek ellopásával Pontal kisasszonyt vádolta meg. — Rousseau lelkületének részletesebb analizisével más helyen óhajtunk foglalkozni; itt csak annak megállapítására szorítkozunk, hogy *Rousseau igazságai semmit sem vesztenek értékökből azért, mert a saját bűnein és szenvedésein keresztül jutott hozzájuk.* Rousseau maga mondja gyermekkora viszontagságait rajzolván vallomásaiban: »Ezek voltak életem kezdetének első benyomásai: így kezdett kialakulni, vagy mutatkozni bennem ez a büszke és gyöngéd szív, ez a lágy és mégis szilaj jellem, mely mindig a gyöngeség és bátorság, a puhaság és erő között ingadozva a legszélsőbb ellenmondásokba hozott és okozta, hogy az önmegtartóztatásban és az élvezetben, a gyönyörben és mértékletességben egyaránt nem volt részem.« Valamint szivével, mely egyszerre büszke és gyöngéd tudott lenni és jellemével, mely a gyöngeség és bátorság megnyilatkozásait mutatta, az érzelmek gazdag világát magáévá tudta tenni, épp úgy *át tudta fogni világosan látó elméjével mindazt, ami az emberi okosság és igazság világába tartozik.* Lelke olyan, mint egy finoman érző lemez, mely az élet minden mozzanatára hangosan megrezzen. Az élet minden jelentős mozzanatára kivétel nélkül. S éppen ez adja meg az *egységet* Rousseau nevelési rendszerének. Rousseau nem volt próféta, hanem reformátor. A reformátor agyából kipattant eszmékben meglehet a forrongás homálya, meglehet az ellenmondások színezete, ha apró részleteket akarunk kikapni a »nagy műből« s azokat önkényesen egymás mellé akarjuk állítani. De ha az »egész művet« nézzük, lehetetlen az egységet észre nem vennünk. Rousseau maga is beszélvén arról, hogy változó jelleme sokszor önmagával hozza ellenmondásba, annál könnyebb — a nagy gondolkodó szavaira támaszkodva — pedagógiai rendszerének *ellenmondásait* bizonyitani.

Rousseau tanulmányaim célja kimutatni, hogy Rousseau *művei egységes gondolatrendszert, élete egységes világnézeteket* tükröztetnek vissza. *Változások* nem csupán

ellenmondásokra engednek következtetni, de lehetnek a *fejlődés* útjelzői is. Rousseau tanulmányaimban vizsgálni óhajtom 1. Rousseaunak az egyházakhoz, 2. Rousseaunak »az iskolához« és 3. Rousseaunak »az államhoz« való viszonyát.

Adatok Rousseaunak az egyházakkal való harcához.

Sajátságos végzete volt Rousseaunak, hogy élete leghevesebb harcait éppen a vallásért kellett megvívnia, mely pedig lelkének éltetője volt. Nála a vallás: az élő erkölcs s ez a titka annak, hogy az egyházak hevesen támadják. A párisi katholikusok és a genfi protestánsok egyenlő hévvel üldözik az Emile-t. Ebben a műben mutatja be ugyanis Rousseau eddig is hirdetett elveinek gyakorlati érvényesülését. A filozófiai művek csak kevesek kezébe kerülnek, Emile azonban a gyakorlati nevelésről szóló mű, az emberek millióihoz útat találhat. A nevelésre vonatkozó reformok minden egyéb reformnál jobban veszélyeztetik a politikai és egyházi hatalmakat.

Rousseau az Émileben a vallásos nézetek tekintetében önmagához volt következetes. Célja: *embert nevelni előítéletek nélkül*. Így tehát természetes, hogy elveti a dogmákat és hogy a vallásosságot az erkölcsösségben látja; ezt hirdeti már első neveléstani művében,[1] melyet a Mably családnál való nevelősködése alkalmával tanítványai atyja számára írt; már itt hangoztatja, hogy nem kell a gyermekekkel vallásra és erkölcsre vonatkozó szabályokat betaníttatni. Olyanná kell formálni lelköket, hogy az *erkölcsi törvényeket megérezzék*. Az erkölcstan tárgya oly tágkörű, hogy azt pontosan meghatározni meg sem kísérti. Az embereknek egymáshoz való számtalan viszonya, mesterségek, művészetek, mind tárgyai lehetnek a vallásnak, illetőleg: erkölcstannak; ezek inkább séták, beszélgetések alkalmával jöhetnek szóba s nem alkothatnak szabályszerüen tanított tantárgyat. *Hogy a vallást és erkölcstant együtt* emlegeti Rousseau, abban semmi cél-

[1] Projet pour l'education de M. de Sainte Marie, 1740.

zatosság nincs. 1470-ben, mikor Rousseau az említett tanulmányi tervezetet írja, még annyira »őszintén katholikus« (sincerement catholique), hogy *a csodákban is hisz.* A nála régebben áttért Madame de Warensnek jut az a szerep, hogy őt a dogmák fölé emelje. De azután sem lesz ellenségévé az egyháznak, sem nem lesz atheista. *Szereti Istent* szívből és meggyőződésből, anélkül azonban, hogy az egyházi tekintélyekkel törődnék. S ha később Rousseau az egyházakkal ellentétbe jutott is, ez az egyházak és nem az ő harcias kedvében keresendő.

Az Émile megjelenése után az Anti-Émile-ek egész áradata jelenik meg a francia irodalomban. Ezen, többnyire egyházi íróktól eredő művek közül egyike a legjelentősebbeknek *André apát cáfolata,*[2] melyet a párisi teológiai fakultás Émile-re hozott birálata követ.

André apátot főleg a hit és kinyilatkoztatás megsértése bántja. Fájdalmasan ismeri el, hogy Rousseau művei nagyon veszedelmesek már gazdag és virágos stilusük miatt is. Megragadó stilus segitségével a szerző a leggyászosabb mérget csöpögteti tanítványa szivébe. *E bűnös századnak* nagy hajlama van ahhoz, hogy inkább a szavak szépsége és tetszetős kapcsolata által vezettessék, mintsem a helyes gondolkodás által. Szemére hányja Rousseaunak, hogy nem hisz a csodákban, mert az *emberi tanúságokat elégteleneknek* tartja. André szerint az *emberi dolgok legnagyobb része is emberi tanuságok által van bizonyítva.* Rousseeau szerint maga a természet rendje legjobb bizonyitéka a Legfelsőbb Lénynek. André úgy vélekedik, hogy maga a természet az a legnagyobb csoda, mely a többi csodát magában foglalja. Szerinte a természet megmutatja ugyan Isten létezését, de nem mutatja

[2] L'abbé André: Refutation du nouvel ouvrage du Jean Jacques Rousseau, Paris 1762. Ezt követi 1763-ban a II-ik kiadás „Une aveugle philosophie, qui s'est repandue dans le monde, fascine les esprits et pervertit les coeurs“ (Elvakult filozófia, mely elterjedt a világban s mely elhomályosítja az elméket és megrontja a sziveket.) Ezután következik a *Censure de la Faculté de Théologie de Paris* contre le Livre qui a pour titre Émile ou de l'Éducation, a Paris. Chez P. Al. de Prieur, Imprimeur du Roi, Rue St. Jacques à l'Olivier, MDCCLXII.

meg Isten akaratát. Rousseau a csodák tagadása után is azt állítja, hogy *hiszi az Istent*, erre André türelmetlenül azt válaszolja: »de az igaz Isten, a keresztények Istene, nem lehet a Rousseau Istene«.

Rousseau a gondolkodásra (raissonnement) *szeretné visszavezetni a vallást*, holott André szerint az ész képtelen felfogni mindazt, mit Istennek kinyilatkoztatni tetszett. Nem igaz, hogy Istén már más próféta által is megnyilatkozott az embereknek. Jézus csodái voltak azok, melyek Isten igazi ismeretét elterjesztették az emberek között. Igaz, hogy Isten mindent megmondott »szemünknek, lelkiismeretünknek és józan eszünknek«, ámde »szemeink el vannak vakulva, atyáink első vétke miatt«. — Rousseau vikáriusa tehát *hitetlenné* lesz, midőn a hit dolgaiban *világosságot* (évidence) követel. Rousseau szerint nagy eruditióra vagy kritikára volna szükség, hogy a vallásban a valót a valótlantól megkülönböztessük. André szerint ez a szofizma csak egy *protestánst vakíthat el*, aki lerázván magáról az egyház tekintélyének nyügét, *átadta magát a vizsgálódás és a függetlenség bizonytalanságainak*. Az igazi keresztény előtt, ki az egyháznak aláveti magát, egy isteni és csalhatatlan tekintély van; az ily keresztény szánakozva néz azokra a nehézségekre, melyek a vikáriusnak túlzó és értelmetlan lelkében támadnak. Rousseau nem hisz *Jézus feltámadásában*, holott ha nem támadott volna fel, tanítványai nem hihettek volna benne. Igaz, hogy a feltámadás: csoda, de minél inkább hívjuk segítségül az emberi értelmet, annál inkább be kell látnunk, hogy a *csodák nem kevésbé szükségesek, mint maga a vallás*.

André eretnekségnek tartja, hogy Rousseau Jézus és Sokrates közt párhúzamot vont. Ez a párhúzam csak a kinyilatkoztatás ellenségei előtt lehet tetszetős. Ezek szivesen fölruházzák Jézust minden képzelhető erénnyel, de nem hisznek isteni mivoltában; nem hisznek abban, hogy csak az emberi nem megváltása végett öltött emberi alakot. Ezen eretnekek készséggel elismerik, hogy Sokrates alatta áll Jézusnak, de nem hajlandók Jézusban az emberi és isteni természetet együtt látni. Az ő

dicséretük, miután Jézust embernek nézik és istenségét tagadják, csak istenkáromlásnak tekinthető. Megfosztván a vallást minden misztériumtól, lerombolják az egyetlen hitvallást, melyet Jézus e földön tanított.

A cáfolatnak 1763-ban megjelent második része nem kevesebb türelmetlenséggel és harcias hévvel támadja Rousseaut. Ez könnyen érthető, mert az Émile egy év leforgása alatt óriási hóditást tett. Fájdalommal kell az egyház harcosának megállapitania, hogy elérkezett a »hamis próféták ideje«. El lehet mondani, úgymond, hogy elérkeztünk a legnagyobb romlottság idejéhez, melyben megszaporodnak az ál-próféták és betöltik hazugságaikkal a földet és a szakadároknak nagy számát teremtik meg. Az első cáfolat célja az volt, hogy megsemmisitse Rousseau erőtlen érveit a keresztény vallás csodáinak tekintélye ellen. A második részben teljességgel (pleinement) meg akarja cáfolni Rousseau összes hamis tételeit. A nagy nekigyűrkőzés dacára sem nyújt a cáfolat második részében erőteljesebb érveket. Rousseauval szemben azt hangoztatja, hogy az ember születésekor bűnnel terhelt és eredendő bűntől csak a keresztény vallás szabadítja meg. A kinyilatkoztatás szükséges volt és igy ennek elismerése szükségszerű, mivel nincs más út, mely az üdvösségre való igazságokat feltárja. Szembeötlő *ellenmondás* tehát, hogy Rousseau tehetetlenségében a kinyilatkoztatást sem el nem fogadja, sem el nem veti, sőt egy helyen azt is elismeri, hogy vannak bizonyítékok, melyeket megcáfolni nem tud. A csodák megtörténtének bizonyitására újra meg újra visszatér: Jézus megjelenése és halála után a zsidók többé csodákat művelni nem tudtak; Luther és Calvin képtelenek voltak missziójukat csodatételek produkálásával bizonyítani, ámbár »a mi teologusaink kérték tőlük, ők maguk érezték ennek szükségét és hasznát vették volna«; számos bizonyíték amellett szól, hogy az embereket semmi sem tudja jobban vonzani, mint a tekintély és a csodatétel ereje; a mindennemű *csodatételek*, melyeket Jézus és az apostolok bemutattak, *szerezték meg az egyháznak a szükséges tekintélyt*, a csodákba vetett feltétlen hit gyűjté össze és

egyesíté az emberek sokaságát. A tekintély arra szolgál, hogy az saját *üdvösségük érdekében megalázza az embereket;* hogy fölvilágosítsa őket, anélkül, hogy gőgösek legyenek; hogy megszabadítsa őket az önhittség veszedelmétől.

Rousseau azt kívánja, hogy a leány az anyja vallását kövesse, mert az a természet rendje. André szerint első sorban az a természet rendje, hogy mindenki Istennek legyen alávetve. Zokon veszi Rousseautól azt is, hogy *Mahomedet Jézushoz hasonlította.* E hasonlat istenkáromlás, mert hiszen Mahomed megölte azokat, kik hitének nem hódoltak meg.

Hogy André tollát nem a megbántott vallásosság, hanem a megbántott egyház irányítja, az az eddigiekből is világos. Előtte az egyház tekintélye mindenek felett való: »az értelem és a szentírás tökéletes megegyezése az, ami bennünket az egyház tekintélyének alávet«. A harcias egyháznak való meghódolás mondatja vele azt is, hogy a *szentírás ugyanaz az Egyházban, mint a törvény az államban.* Ilyen nézőpont mellett természetesen hibáztatja azt is, hogy Rousseau az evangélium szellemét elválasztja az egyházétól, holott szerinte az evangélium szelleme az egyház szellemével azonos.

Szociális vonatkozású vitát is találunk a cáfolat második részében. Rousseau elég merész azt kívánni, hogy a *zsidók szellemi fölszabadulást* nyerjenek, részt vehessenek az iskolai és egyetemi tanulmányokban. Ez a merész kívánság a kereszténység teljes felforgatásával volna azonos. Ha a zsidók megszabadulnának mostani állapotuktól a keresztény hitre való áttérés nélkül, ez a keresztény vallást alapjában támadná meg. Akkor nem volna többé rá mód a hitetleneket meggyőzni és éreztetni velük, hogy vallásuk nem egyéb hiú szertartások sorozatánál, hazugságoknál és ellentmondásoknál. Hiszen a zsidók szentírásából is kitűnik, hogy az az állapot, melyben vannak, jogos bűnhődés Jézussal szemben való hitetlenségükért és hogy jelen helyzetükből csak akkor juthatnak ki, ha hinni fognak Jézusban.

1762 junius 7-én a párisi teológiai fakultás képvi-

selői összejönnek, közöttük M. Gervaise, a fakultás ügyésze jelentette, hogy egy bűneiről közismert ember műve terjedett el. Az ügyész olvasván a könyv nehány helyét, elhatározzák, hogy a közgyűlés elé fogják terjeszteni, hogy »a vallást megszabadítsák e horribilis műtől«. Julius 1-én szintén M. Gervaise mond beszédet Rousseau ellen, *miután már a parlament is hóhér keze által égettette el az Émile című művet.* Gervaise Rousseaut »szörnyetegnek« nevezi, ki vesztére tör a vallásnak és az egyháznak, melyet Jézus Krisztus vérével megpecsételt. Rousseaunak szerinte semmi egyéb célja nem lehetett, mint a régi jó erkölcsök megvetését inspirálni a közboldogság (felicite publique) rovására. Rousseau a társadalom *törvényhozója* akar lenni, de csak *lerombolója* lesz. A tisztességhez éneket dicsőítő himnuszokat, ő maga azonban a féktelenség ékesszóló mestere. Csak annyiból tanítványa Jézus Krisztusnak, hogy többre becsüli Sokratesnél; de más részt ügyet sem vet a dogmákra és Krisztus vallására s nem pirul egész nyiltan kijelenteni, hogy az imádásra méltó Megváltó eltürte a halált, melyre rászolgált. Mint egy második Herostratos, úgy rombolja le templomainkat. Rousseau szerint *semmi sem oly fontos a vallásban, mint a belső érzés. Ilyen halálos mérgekkel* van tele e könyv s ahelyett, hogy borzalommal letennék, mindenki ezt olvassa, »a mi tanítóink és féltudósaink kéjes gyönyörüségüket találják e műben és kicsibe mulik, hogy emberi méltóságról megfeledkezve, nem lesznek állatokká s nem utánozzák azokat«. *A parlament junius 9-én hozott határozatával* már csúfosan megbüntette ezen borzalmas filozófiának vakmerő szerzőjét és csak menekülésének köszönheti, hogy elkerülhette a parlamenti határozat következményeit. Ámde Rousseau megfutása által önmaga mondott magáról itéletet. Rousseaunak mily nagy félreértése kellett ahhoz, hogy M. Gervaise ilyen kitörésre ragadtassa magát: »Erdők mélyébe kellett volna őt száműzni, őt, ki szégyenli emberi voltát, ki egy más művében azt kivánja, hogy minden ember állat módjára éljen. E könyvében is a vadság szolgálatában áll, nem akarván, hogy tizennyolc éves korukig Isten-

ről tudjanak az emberek.« M. Gervaise a következőkben foglalja össze Rousseau bűneit: »Ez az ördögi író szitkozódik Isten ellen, a csodák ellen és a jóslások ellen, tagadja a kinyilatkoztatást, tagadja a csodák és jövendőlések csalhatatlan jeleit és szitkozódik azon türelmetlenség ellen (intolerantisme), melyet az igaz vallás alkalmaz.

A *voltaképpeni »Censure«* a következő szempontok szerint csoportosítja érveit: 1. a kinyilatkoztatás lehetősége és szükségszerű volta. 2. A kinyilatkoztatás jellemvonásairól. 3. Mily módon lehet a kinyilatkoztatást megismerni? 4. Csodák, jóslatok kérdése. 5. A kinyilatkoztatás tana. 6. Összefoglaló érvek. Mi azonban helyesebbnek véljük a *Censure tartalmát* a következő szempontok szerint *csoportosítani:* A) vallási vonatkozású, B) egyházpolitikai vonatkozású, C) állampolitikai vonatkozású érvek.

A) Rousseau elveti a kinyilatkoztatást, azt állítván, hogy Isten csak a szív vallásával törődik s ha ez őszinte, akkor mindenütt egyforma; ami a külső szertartást illeti, ha erre a jó rend érdekében szükség van, ez a rendőrség dolga (affaire de police). A Censure szerint külsőségek nélkül még a természet vallása sem lehetne el, mert nem elég belsőleg hinni, szóval és nyiltan is imádni kell Istent, kifejezni belé helyezett bizalmunkat s megköszönni jótéteményeit. Erre már azért is szükség van, hogy *másokat hasonló cselekedetre inspiráljunk.*

Ellenmondást lát a Censure abban, hogy Rousseau gyűlöli a keresztény vallást, bár maga is elismeri: »tele van ugyan előítéletekkel, de mégis a keresztény vallás a legjobb«. Ami a keresztény vallás régiségét illeti, oly régi ez a Censure szerint, mint maga a világ. A régiek ugyanis *hittek Jézusban,* akinek *majd el kell jönnie,* hogy megváltsa az emberi nemet; mi hiszünk *Jézusban, aki eljött,* hogy megváltson bennünket. Úgy eszméi, mint erkölcstana által legtöbbet ér a keresztény vallás, de legnagyobb értékű azon szabályoknál fogva is, melyekkel a külső szertartást előírja. *Ellenmondás* az is, hogy Rousseau bámulattal van eltelve az evangélium iránt s mégis azt állítja, hogy ez oly hihetetlen dolgokkal van tele, me-

lyek a józan ésszel ellenkeznek. Ámde Rousseau ezen ellenmondó állításait nem kisérli meg igazolni. Rousseau-val szemben a Censure azt hangoztatja, hogy a gyermeknek nincs szüksége arra, hogy az evangélium kétségbevonhatatlan tényeiről közvetlenűl győződjék meg. Jézus szentségét, csodatételeit, feltámadását, az apostolok hivatását már dajkáitól tanulja meg s tanulja atyjától, anyjától, tanítóitól, a katekizmusból és a papoktól, kik erről eleget beszélnek anélkül, hogy valaki ellenmondana nekik. Ha feltesszük, hogy gyermek elsőrangu tudós lesz, nagy és mély műveltség osztályosa és képes lesz mindent megvizsgálni, ami a vallásra vonatkozik, csodálatos összhangot fog találni a mi szent vallásunk minden részletei között és meg fogja látni, hogy a természetes vallás a mi kinyilatkoztatott vallásunktól új fényt nyer és hogy a kinyilatkoztatásnak a csodák és jóslatok a bizonyítékai.

Nagy hévvel bizonyítja a Censure *a katolikus egyház egyedüli üdvözítő voltát.* Szerinte Rousseau csak tudatlanságból állíthatja ezt: »az egyház elhatározza, hogy az egyháznak joga van határozni«. A kinyilatkoztatásban Censure szerint egyetlen keresztény egyház sem kételkedik. Egyes embereknek egész életöket kellene eltölteniök, ha az egyes hitcikkelyek igazságait kutatni akarnák. Isten azért rendelt egy *látható testületet* (société visible), hogy őre és hűséges tolmácsa legyen az Isten szavainak. *Józan ésszel tehát nem lehet kételkedni abban, hogy a katolikus egyház a hit igazságait hirdeti. Ez négy elvből következik:* 1. az egyház *egységes;* mindazok, akik hozzá tartoznak ugyanazon hit és szentségek által vannak egyesítve; 2. az egyház *katholikus;* nagyobb terjedelmű minden egyéb közösségeknél; 3. az egyház *apostoli;* teljesen azonos az apostolok által megalapított egyházzal, megszakítás nélkül létezett és mindig tekintélyesebb volt azon közösségeknél, melyek belőle kiválóan ellene fellázadtak; papjainak tekintélye az apostoloktól ered, tehát magától Jézus Krisztustól is és következőleg Istentől is; 4. az egyház *szent;* eredetét ugyanis Jézus Krisztus szentségében bírja, amiről sokan martir halálukkal tettek bizonyságot. Rousseau azon állítása, hogy a szent könyvek

hitelességét csak pontos kutatások útján lehet megállapítani, helytelen és a keresztény vallás iránti gyűlöletről tanuskodik. A szent könyvek hitelességében még a különböző egyházak is megegyeznek. Hogy az egész világot be kell utazni azért, hogy hitelességökről meggyőződjünk, ez oly tulzó kivánság, mely még a természetes vallást is megdöntené. Olvasás nélkül is mindenki tudja, hogy a zsidó vallás hamis babonákon alapul, hogy a mohamedánizmusban semmi sem eredeti és hogy csak fegyverrel lehetett terjeszteni.

Rousseau a csodákat hihetetleneknek tartja. Azt állítja, hogy mindig akadtak emberek, akik szemfényvesztéssel tévesztették meg a népet; hogy a csodák mindig csak kevés, szegényes műveltségü emberek előtt történtek; a csodák semmit sem bizonyítanak, mert maguk is bizonyításra szorulnak. A Censure szerint a csodákat tagadni azonos az ateizmussal. Isten ugyanis feltétlenül bölcs, hatalmas és szabad. Neki szabadságában állott a csodák által, mint érzékkel fogható jelek által, eszközölni a kinyilatkoztatást. *A szemfényvesztésekért nem szabad az igazi csodákat kétségbe vonni.* Az apostolok és a hivők jóhiszeműségében kételkedni nem lehet. Tudvalevő dolog, hogy a *farizeusok a csodatevő Jézust már irigységből is folyton ellenőrizték és tehetetlenségökben csak azt tudták ellene felhozni, hogy a démon szállta őt meg.* Rousseau azon állítása, hogy a jóslatok csak azoknak bizonyítanak, akik látták, a tekintély tagadásával azonos; ezen állítása vakmerő, esztelen és istenkáromló. Igaz, hogy *a kinyilatkoztatás titkai megfoghatatlanok, de éppen ezáltal lesznek Istenhez méltóbbakká. »A hit ugyanis Isten ajándéka, melyet ő titokzatos kegyében sugall az embereknek.«*

Rousseau elveti az eredendő bün gondolatát, mert eszerint a még meg nem kereszteltek el fognak kárhozni. A Censure szerint ez csakugyan titokzatos dolog, de azért az eredendő bün dogmáját kegyetlennek és barbárnak nevezni nem lehet. E nélkül nem értenők meg az ember mostani állapotát. Egy napon Isten a hitetleneknek is megbizonyítja az igazságot. Hogy mily úton fognak ezek

megmenteni, az nagy titok. *De az ismert igazságok nem tagadhatók le az őket kisérő homály miatt.* Rousseau szerint Istenben hinni, jót tenni: elegendő. Mellékes dolog a túlvilágban hinni, vagy Istennek Jézushoz való viszonyát vizsgálni. A Censure szerint maga a józan ész mutatja a vallásban rejlő misztérium *előnyét;* ez növeli a vallás fenségét, ez töri meg a filozófusok gőgjét, kimutatván az emberi bölcseség hiábavalóságát és létrehozván a vallásban *a tudósok és együgyüek közti teljes egyenlőséget.*

A Censure Rousseauval szemben, ki azt állítja: »Isten az embereknek nem egy másik ember által nyilvánítja akaratát« – a pap szerepének fontosságát bizonyítja. A Censure, valamint André is, hibáztatja Rousseau türelmességét (tolerantisme), mint amely megfosztja az egyházat minden eszköztől, mellyel a vallást terjeszteni lehet. Ismételten is szó van arról az »intolérance theologique«-ról, melyről a katolikus egyház profeszsziót tesz.

(Folyt. köv.)

Az istenfogalom Jézus tanításaiban.

Irta: **Zoltán Sándor.**

Újabb időben mind általánosabb felfogásként kezd elterjedni az a nézet, hogy Jézus nem adott, nem is akart adni semmiféle teológiát, hanem tulajdonképpen csak az Isten és ember között levő viszonyt akarta tisztázni s erre vonatkozólag olyan tanítást adni, melynek segítségével fölébressze az emberek lelkében az istenfiuság tudatát s ezáltal elősegítse istenországának elközelgetését. És tényleg, ha szorosabb vizsgálat alá vesszük Jézusnak az evangéliumokban található tanításait, nem találunk bennök Istenről semmi direkt meghatározást vagy elméleti magyarázatot, mi kielégítené a mai gondolkodást, hanem kénytelenek leszünk megállapítani, hogy őt mindenekfölött az ember érdekli a maga sajátos lelki világával s igyekszik kapcsolatot teremteni Isten és az ember között, mihez a negyedik evangeliumban a saját személye és Isten között levő viszony megállapítása és örökös hangoztatása járul (természetesen ez evangéliumot megíratő szellem értelmében).

Mindezek azonban nem azt jelentik, hogy Jézusnak nem volt meg a maga egyéni felfogása Istenről. Éppen az ember és Isten között levő viszony szemlélete mutatja e tekintetben az ő nézetét, mely ótestamentomi hitből táplálkozik, de fölé emelkedik az ótestamentom tanításainak s kora írásmagyarázóinak merev dogmatikus felfogásánál szabadelvűbb, magasabbra szárnyaló. Ha közvetlen, direkt tanítást nem is adott Istenről, megvan indirekt, közvetett tanítása e tekintetben is, mely aránylag elég világos képét mutatja Istenről való felfogásának, sőt bizonyos fejlődést is tár elő. Föltehetjük, sőt tényként elfogadhatjuk, hogy éppen a direkt tanítás hiánya okozta

azt a rengeteg teológiai vitát, mi évszázadokon át feldúlta a keresztény egyház békéjét s minden egyébre vezetett, csak épen istenországának megvalósulására nem.

Mint fennebb említém, az istenfogalmat illetőleg Jézus az ótestamentumból táplálkozott, hiszen ő nem azért jött, hogy eltörölje a törvényt és prófétákat, hanem hogy betöltse. Teológiai alapelvei — különösen profétai munkálkodásának kezdetén — minden tekintetben egyeznek az ótestamentum, különösen a próféták felfogásával. A legszigorubb monoteizmus álláspontján áll s előtte is, mint minden hithű zsidó előtt »minden parancsolatok között az első: Halljad Izrael: az úr, a mi Istenünk egy Úr« (Márk 12_{29}). Annyira egyetlenegy az Isten az ő felfogása szerint, hogy még atyának sem lehet mást nevezni (Máté 23_{9}), ha hisszük, hogy ez az egyetlenegy Isten a mi mennyei atyánk. Oly szigorú tanítása ez, hogy még a János szerinti evangélium írója sem mer neki ellentmondani, pedig az ő írása egyenesen annak bebizonyítására készült, hogy Jézus tulajdonképpen az Atyával egyenlő lényegű öröktől fogva létező *logosz*, ki Istennél volt, ki által minden lett, ki maga is Isten volt (Ján. $1_{1, 2}$). Mikor a 10_{30}-ban először adja Jézus szájába e kijelentést: *Én és az Isten egy vagyunk,*[1] mindjárt egy apologetikus magyarázatot mondat el vele azoknak a zsidóknak, kik szavait káromlásnak minősítették, mely magyarázat szerint a kritikus mondás jelentése: *Az Isten fia vagyok,* mit éppen oly jogosan mondhat magáról az, ki az Atya megszentelt küldöttének érzi, tudja magát, mint ahogyan a 82. zsolt. 6. verse nevezi isteneknek azokat, kikhez Isten beszéde lőn (L. Ján. 10_{30-36}).

Istennek és az embernek viszonyba állítása a család analogiájára, nem ismeretlen az ótestamentumban sem. Az Ex. $4_{22, 23}$ Izraelt IHVH első szülöttének, fiának nevezi Hoseás 1_{10} szerint pedig eljön az idő, mikor Izraelről azt mondják: Élő Istennek fiai s ugyancsak Hos.-nál a 2. részben Isten mint férj, Izrael mint feleség van

[1] A IV. ev. szelleme és felfogása szerint e mondás szószerint való értelemben veendő, tehát jelentése tulajdonképen az, hogy Jézus, mint az istenség *logosza* teljesen egyenlő lényegű, azaz egy az Atyaistennel.

jelképesen feltüntetve. Tehát Jhvh isten mint Izráel fiainak atyja megjelenik már az ótestamentumban is s úgy látszik, Jézus korában is erősen ki volt fejlődve Zsidóországban e felfogás, ezt látszik bizonyitani a Talmud feljegyzése egyik-másik neves rabbi tanitásairól s erre céloz Ján. 8_{41}, hol a zsidók hangsulyozottan mondják Jézusnak: »Mi nem paráznaságból születtünk; egy atyánk van: az Isten.«

Ennek az ótestamentomi Atyának azonban csak a zsidók igazi fiai, minden más nép ki van zárva az örökségből, mint Izmail az Ábrahám kegyéből.

Jézus Isten atyaságát egyetemessé tette, sőt éppen a zsidókat zárja ki kegyéből, mit a király fiának menyegzőjéről szóló példázat mutat, hol a vendégségben nem jelennek meg a hivatalosak s ekkor a király az utcák szegleteiről szedeti össze szolgáival azokat, akiket épen találnak. Isten országának benépesitésére is fognak majd jönni napkeletről és napnyugatról minden népek.

Ez istenországa pedig első sorban az Isten lakóhelye: az ég, οἱ οὐρανοί.

A fölöttünk levő kékségről Jézusnak is az volt a nézete, mi a korabeli zsidóknak, t. i. hogy az a földre boruló szilárd boltozat. Ezért nála az Isten πάτηρ ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, mennyben, egekben levő atya (Mt. 6_9), kinek az ég királyi széke (Mt. 5_{34}; 23_{22}), a föld lábának zsámolya (Mt. 5_{35}), ki ott, ama kék erősség fölötti világban uralkodik királyi dicsőséggel, hová menendők mindazok, kik cselekszik az ő akaratát (Mt. 7_{22}). Tehát a legnagyobb mértékben, leghatározottabb értelemben *személyként* fogja föl Jézus az Istent, kinek megvan birodalma, királyi széke s akit bizonyos kiváltságosak meg is *láthatnak*. Pl. a kis gyermekek angyalai állandóan látják az Istennek orcáját (Mát. 18_{10}) s meg fogják látni a tiszta szivüek is (Mt. 5_8, t. i. mikor bejutnak az ő országába). E kifejezéseket nem szabad szimbolikus jelentésüeknek tekintenünk, mint teszik a modern gnosztikusok, élükön Schmidt Jenővel, ki Jézusnak minden mondásában, cselekedetében valami misztikus szimbolumot lát. Jézus hitt, mint általában kortársai, angyalokban, ember-

fölötti jóindulatú lényekben, kik örökös harcot vívnak a gonosszal, tehát kedvesek a *jó* Istennél. A »gyermekek angyalai (οἱ ἄγγελοι τῶν μικρῶν) kifejezés jelentése kb. azonos a katolikus hit »őrangyal« fogalmával.

Jézusnak az a hite, mely szerint bizonyos kiváltságos lények látják az Istent, szintén ótestamentumi eredetű, hiszen az ótestamentum szerint Mózesnek, Ézsaiásnak megjelent az Isten testi szemmel láthatón; hangját, beszédét Ádámtól kezdve mily sokan hallották! Mennyire érzékelhetően személyesnek kellett, hogy higyje Jézus Istent, mutatja a kisértés történetének eme kifejezése is, melyet az evangelista mint a Deut. 8_3 idézetét az ő ajkára ad: »Nemcsak kenyérrel él az ember, hanem minden *beszéddel, mely Istennek szájából jön*“ (οὐκ ἐπ' ἄρτῳ μόνῳ ζήσεται ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ἐπὶ παντι ῥήματι ἐκπορευομένῳ διὰ στόματος θεοῦ : Mt4_4).

Ez a *személyes látható Isten* azonban nem az az Isten, ki Ján. 4_{24} szerint *lélek:* πνεῦμα, mert ha lélek volna, nem lehetne még külön lelke. Már pedig a Jézus, illetve a hozzá közelebb álló szinoptikus evangeliumok Istenének lelke van, hiszen Jézus »Istennek lelke által« (ἐν πνεύματι θεοῦ) uzi ki a gonosz szellemeket (Mt. 12_{28}), a tanítványokban, mikor helytartók és királyok elé viszik őket, az Atyának lelke (πνεῦμα τοῦ πατρός) fog szólni (Mt. 10_{20}). Milyen jelentése van az »Isten lelke« fogalomnak e helyeken s még ahol előfordul, nem célom e helyen fejtegetni, mert anélkül is világosan leszögezhetjük azt a tényt, hogy a szinoptikusok Jézusának Istene *lelkes személyes* lény. Mennyire más a János szerint való evangélium Jézusának Istene, ki lélek, kinek *önmagában való léte* (ζωὴ ἐν ἑαυτῷ) van. A János szerinti evangélium felfogása Istenről azonban nem annyira a Jézus tanítását, mint inkább ennek tovább fejlesztett, bölcselmileg annyira-mennyire megalapozott alakját tünteti föl, éppen ezért a szinoptikusokban levő jézusi tanítások istenfogalma közelebb áll az ótestamentum, nevezetesen a Genesis teremtő Istenének fogalmához, kinek lelke lebegett a vizek szinén (Gen. 1_2), mint a János szerinti evangéliumé.

Jézus szerint is Isten *a teremtő* (Mt. 19_4), ki szün-

telenül munkálkodik[2] (Ján. 5_{17}) s aki gondot visel minden teremtett dologra, az ég madaraira és a mezők növényeire egyaránt (Mt. $6_{26, 30}$; Luk. $12_{24, 28}$).

Mint a világ teremtőjének és fenntartójának, Istennek tehetségei jóval felülmulják az emberét. »Ami embereknél lehetetlen, lehetséges az Istennél«, mondja Jézus Luk. 18_{27}-ben, Márk 10_{27} és 14_{36} szerint pedig »Istennél minden lehetséges«, még a természet rendjének megváltoztatása is s éppen azért, mert minden lehetséges, az ő tudta nélkül semmi sem történhetik (Mt. $10_{29, 30}$), tudja ő, mit fogunk kérni, még mielőtt kérjük (Mát. 6_8) s egyedül előre tudja az itélet napját is (Mát. 24_{36}). Eme létbeli nagyságánál fogva *Isten akarata* megmásíthatatlan, abszolut akarat, mely előtt meg kell hajolni mindenkinek mennyben és földön egyaránt (Mt. 6_{10}; v. ö. $26_{39, 42}$; Luk. 11_2).

De hatalmas kiválóságai nem zárják el Istent az embertől. Ő az embereknek, nemcsak zsidóknak, hanem kelet és nyugat minden fiának atyja, a *mi atyánk*, kihez a szeretet által kell mindenkinek kapcsolódni, levén a legfőbb parancsolat: Szeresd a te Uradat, Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből és teljes elmédből (Mt. 22_{37}; Mrk. 12_{30}; Luk. 10_{27}). Istennek is legfőbb tulajdonsága a szeretet, az erkölcsi jóság, ugyannyira, hogy a szó abszolut értelmét tekintve, más mint Isten nem is lehet jó (Mt. 19_{17}; Mrk. 10_{18}; Luk. 18_{19}). Tökéletessége is abban csúcsosodik ki, hogy szeretetét jókra és gonoszokra egyaránt árasztja ki (Mt. 5_{45}) s mindenki iránt egyforma, az ellenségei is körülölelő ilyen szeretetet kell birni annak, ki Isten fiává akar válni s tökéletes akar lenni, mint a mennyei Atya tökéletes (Mt. 5_{48}), »mert ha csak azokat szeretitek, kik titeket szeretnek, micsoda jutalmát veszitek? Avagy a vámszedők is nem ugyanazt cselekszik-e?« (u. o. 46. v.) Isten is »jóltevő a háládatlanokkal és gonoszokkal« (Luk. 6_{35}) és irgalmas (u. o.

[2] E gondolatot, t. i., hogy az istenség szünet nélkül való örökös tevékenységben van, nem találjuk meg a szinoptikus evangeliumokban határozottan kifejezve. Ellenkezik is az ótestamentumi felfogással, mely szerint Isten a hetedik napon megszünt munkálkodni.

36 v.), ki nem akarja, hogy egy is elvesszen az ő kicsinyei közül (Mt. 18_{14}) s olyan, mint a jó pásztor, ki az egy eltévelyedett és ismét megtalált juhnak jobban örül, mint a 99 el nem tévelyedettnek, vagy mint az atya, ki elzüllött, de megtért fiát szeretettel és örömmel öleli keblére. Ime, mennyire átfinomult Jézus lelkében az ótestamentum Jahvehja, kinek szeretete csak Izraelre terjed ki, de őt is sokszor sulyosan megcsapdossa veszszejével s megbűnteti az apáknak bűneit a fiakban harmad és negyedízig!

Jézus az ótestamentum Istenének részleges szeretetét *egyetemessé* bővítette, jókra és gonoszokra egyaránt kiterjedőnek tanította s éppen ennek alapján hivatkozott az emberek egymáshoz való viszonyának tárgyalásakor arra, hogy az embernek még ellenségét is tiszta szeretettel kell szeretnie, hogy Isten fia lehessen.

De meg kell állapítanunk itt, hogy Jézusnak minden tanításában nem ilyen föltétlen tisztaságú és egyetemes az Isten szeretete. Az adós szolga példázata szerint (Mt. 18_{23-35}) Isten, a mennyei Atya könyörtelenül megbünteti azt, ki szívből meg nem bocsátja embertársának vétkét. A gonosz szőlőmunkások példázata szerint pedig a szőlő tulajdonosa a munkásokat, kik szolgáit részben megverik, részben megölik, fiát pedig meggyilkolják, »mint gonoszokat gonoszúl elveszti«. A király fiának menyegzőjéről szóló példázatban (Mt. 22_{2-13}) a király összeszedet szolgáival mindenkit, akit csak találnak, a vendégségre, de azt az egy embert, kinek történetesen nincs menyegzői ruhája, kegyetlenül megkötözteti s a külső sötétségre vetteti, hol »lészen sirás és fogcsikorgatás«. — Ezekben a példázatokban az Isten fogalma közelebb áll az ótestamentumi felfogáshoz, mint ahoz, mely szerint Isten a gonoszok iránt is könyörületes mennyei atya. Sőt Luk. $18_{7, 8}$, egyenesen az ótestamentum szellemében beszélteti Jézust, midőn e szavakat adja ajkára: »Hát az Isten nem áll-e boszút az ő választottaiért, ha hosszútűrő is? Mondom néktek, hogy boszút áll hamar.« Honnan vannak ez ellentétek Jézusnak az Isten fogalmára vonatkozó tanításaiban?

Föl kell tennünk, hogy bár rövid ideig tartott Jézus szereplése, mégis gondolkozása bizonyos fejlődésen ment keresztül. Pályájának kezdetén, mikor még csak Izrael eltévedt juhainak megkeresését tartotta élete céljának s elutasította magától a kanaánita nőt, legközelebb állott az ótestamentumhoz s bizonyos sovinizmussal csüngött nemzete hagyományain, multján. Istene ekkor még jórészt az ótestamentum Istene, ki »bosszút áll az ő választottaiért, ha hosszútűrő is«. Ebből az időből valók azok a példázatok, melyekben az Isten kegyetlen, könyörtelen, jóllehet igazságos úrként van ábrázolva. Későbben enyhül az ótestamentumi szigorúság s Isten már csak azokat sújtja, kik hűtlen sáfárok, de egyformán jutalmazza szőlőjének munkásait, tekintet nélkül arra, hogy reggel, délkor vagy délután állottak-e munkába. Ettől már csak egy lépés van a tékozló fiú atyjáig, ki úgy mutatja be Istent, mint a jó és rossz gyermeket egyaránt kedvelő szerető szivű apát. A megtalált drakma, juh példázata s Luk. 6_{35}-nek az a mondása, hogy »ő (t. i. Isten) jóltevő a háládatlanokkal és gonoszokkal«, valamint Mt. 6_{15} (a mennyei Atya): »felhozza az ő napját mind a gonoszokra, mind a jókra és esőt ád mind az igazaknak, mind a hamisaknak«, e csoportba tartoznak.

Itt, az eszmei fejlődésnek eme pontján lesz Jézus Istene tökéletes erkölcsi valósággá, kinek legfőbb attributuma a mindenre kiterjedő, mindent magába ölelő abszolut, tiszta szeretet. E felfogást egészíti ki, teszi teljesebbé a János szerint való evangélium, midőn Istent a személyi lét fölé emelve, Samarja határában a Jákob kútjánál kimondatja Jézussal a hatalmas kijelentést: πνεῦμα ὁ θεός, lélek az Isten, más helyen pedig: ὁ πατὴρ ἔχει ζωὴν ἐν ἑαυτῷ: Istennek önmagában levő élete van (Ján. 5_{26}), azaz Isten létele az önmagában, önmagáért való létel, az abszolut tiszta lét.

Az eddig elmondottak alapján foglaljuk most össze röviden azokat az alapelveket, melyeken nyugszik Jézusnak s általában véve az evangéliumoknak tanítása az istenfogalomról.

1. Az Isten csak egyetlen egy. Mt. 23_{9}; Márk 12_{29}; János 17_{3}.

2. Az Isten a világ teremtő és örökös tevékenységben levő fentartó oka. Máté 19_4; Ján. 5_{17}.

3. Isten a legfőbb erkölcsi valóság, az abszolut jó. Mt. 5_{48}; 19_{17}; Márk 10_{18}; Luk. 18_{19}.

4. Isten létele az önmagában létel, azaz abszolut változatlan valóság. Ján. 5_{26}.

5. Egyedűl Isten imádandó. Mt. 4_{10}; 6_{24}; Luk. 4_8.

Ez alapelvekből levezethető Jézusnak és az evangéliumoknak minden lényeges tanítása Istenről, sőt ez elvek alapúl szolgálhatnak minden logikusan, következetesen fölépített, filozófiával megalapozott teológiai rendszernek, istenmagyarázatnak is. Jézus felfogása Istenről ez elveken nyugodott, de változásokon, fejlődésen ment át, fokozatosan tisztúlt és valószinüleg még további fejlődésen is ment volna át, ha földi pályafutása nem végződik be olyan hamar. Épen ezért nem ellenkezhetik az ő követésével, ha az általa lerakott alapokon tovább építünk a józanon biráló ész segítségével. Az ő tanítványává lenni nem azt teszi, hogy mindent úgy higyjünk, mint ő hitt, hanem hogy azokra az örök érvényü igazságokra, alapelvekre építsük föl a mi modern, filozófiai mély meggyőződésen alapuló hitünket, melyeken nyugodott az ő erős, törhetetlen hite, mert ez az igazi »Imitatio Christi«, ez az igazi unitárius kereszténység.

Erre akarta felhivni a figyelmet e vázlatos tanulmány.

Keresztelésünk érvényessége a katolikus egyházjog és a saját egyházi jogunk szempontjából.

(Egyházjogi tanulmány.)

— Irta: **Bárka József.** —

Pár esztendővel ezelőtt abban a szerencsében részesültem, hogy tanúja lehettem egy vitatkozásnak, amely két érdemes teológiai professzorunk között folyt le és amely vitatkozás azon kérdés körül forgott, vajjon az unitárius lelkész által végzett keresztelést a katolikus egyházjogászok érvényesnek tartják-e vagy sem. Mivel a vitatkozó tanár urak két ellentétes felfogást képviseltek, már akkor megérlelődött bennem az elhatározás, hogy adandó alkalommal én is szolgáltatok egy-két adatot a kérdés helyes felfogásához és megvilágításához. Mert bár — elismerem — az ügyre vonatkozó vélekedések gyakorlati jelentősége nem nagy, de viszont elméleti jelentőségük elvitázhatatlan. Az, hogy egyik vagy másik katolikus lelkész hogyan vélekedik keresztelésünk érvényességéről, talán jelentőség nélkül való, de a hivatalos katolikus egyháznak, továbbá egyes nagytekintélyű katolikus egyházjogászoknak ezen ügyben való állásfoglalása megérdemli, hogy foglalkozzunk vele és megismerjük, már csak abból a szempontból is, mert — felfogásom szerint — ilyenformán alkalmunk nyilik bizonyos összehasonlításokra és a saját egyházjogi álláspontunk tökéletesebb tisztázására.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk azon tényt, hogy a katholikus egyháznak és jogászainak keresztelésünkre vonatkozó álláspontja a legszorosabb összefüggésben van a katolikus egyháznak a keresztségről vallott dog-

matikus álláspontjával. Nem értheti meg tehát teljesen a katolikus egyházjogászok álláspontját az, aki nem ismeri a katolikus dogmatikát. Éppen azért mielőtt áttérnék azon nézetek ismertetésére, amelyeket a katholikus egyházjogászok keresztelésünkről hirdetnek, előbb — egészen röviden bár — de vázolnom kell a katolikus egyháznak a keresztségre és keresztelésre vonatkozó dogmatikus tanításait.

A keresztség — a katolikus tan szerint — azon *szentség*, amelyben a testnek vízzel való leöntése és bizonyos előírt szavak által az újjászületés kegyelme közöltetik.[1] Miért van szüksége az embernek újjászületésre? Azért, mert minden ember a halálos bűn (eredeti bűn, peccatum originale) állapotában születik. Az eredeti bűn Ádám bűne következtében szállt át minden emberre; alóla senki sem mentes, kivéve Jézust és Máriát. Aki halálos bűn állapotában hal meg, okvetlenül a kárhozat martaléka lesz. Mivel a keresztség szentsége (sacramentum baptismi) eltörli az eredeti bűnt, sőt a keresztség felvétele előtt elkövetett személyi bűnöket is (itt természetesen felnőtt egyén kereszteléséről van szó), innét érthető az a nagy fontosság, amelyet a katholikus teológia a keresztségnek és a keresztelési aktusnak tulajdonit. De a keresztségnek a katolikus felfogás szerint még egyéb eredményei is vannak, amilyenek az örök és ideiglenes büntetés elengedése, a megszentelő malasztnak és egyéb kegyelmeknek elnyerése és végül bizonyos *karakter*, amely által az ember tagjává válik Krisztus misztikus testének.[2] Ilyen felfogás mellett valóban nem lehet csodálkozni azon, hogy a katolikus dogmatika a keresztséget az üdv elnyerése szempontjából feltétlenül szükségesnek mondja, sőt azt tartja, hogy az üdvösség elnyerésének egyedüli eszköze.[3] Bizonyos engedékenység nyilvánul meg abban, hogy cse-

[1] L. H. Noldin S. J. De Sacramentis. Oeniponte, 1903. 60. old. Baptismus est sacramentum, quo per ablutionem corporis in aqua sub praescripta verborum forma confertur gratia regenerationis.

[2] Ezt az utolsó pontot érdemes összehasonlítani Szentábrahámi Summájának (magyar ford.) 238. oldalán foglaltakkal, ahol szintén szó van bizonyos mysticus testről.

[3] H. Noldin i. m. 62. Unicum medium obtinendi aeternam salutem.

csemőknél a vízkeresztséget (baptismus fluminis) pótolhatja a vérkeresztség (baptismus sanguinis), más szóval a martirium az igaz hitért. Felnőtteknél pedig a martiriumon kívül még a vágykeresztség (baptismus flaminis) is pótolhatja a vízkeresztséget. Ez a vágykeresztség pedig nem egyéb, mint szeretet vagy tökéletes bánat, ami magában foglalja a keresztség felvételének vágyát is.[4]

A keresztség tehát minden embernek szükséges az üdvösségre, mivel Isten mindenkinek megparancsolta a keresztség felvételét.[5] Ebből a végtelenül egyoldalú és elfogult nézetből folynak azután mindazok az usque ad absurdum vitt következtetések, amelyeket a keresztelés anyagát, alakját és cerimóniáit illetőleg belőle levontak. Megmosolyogni való az az aprólékoskodás, amelyet neves és elismert auktorok kifejtenek ebben a kérdésben. Roppant nagy fejtörést okoz nekik, hogy abban az esetben, ha szentelt vagy megáldott víz (aqua consecrata vel saltem benedicta) nem áll a keresztelő rendelkezésére, milyen vízzel kell keresztelni. Megállapítják, hogy a víznek a keresztelési aktusnál folyni kell, mert ha csak egy-két csepp éri a keresztelendőt: a keresztelés érvénye kétséges;[6] hogy ha csak a hajat éri a víz hasonlóan;[7] hogy a víznek a fejet kell érnie, mert ha csak a kezet éri keresztelés alkalmával a folyadék, valószínűen érvénytelen.[8] Nem lehet célom, hogy hosszasabban foglalkozzam ilyen semmiségekkel. De kuriozumképpen fel kívánom még említeni, hogy bizonyos auktorok szükség ese-

[4] Itt jegyzem meg, hogy az itt tárgyalt dolgok szoros összefüggésben vannak a katolikus egyháznak az isteni kegyelemről (gratia divina) vallott felfogásával. Az isteni kegyelemről szóló tan az egész katolikus teológiának legkomplikáltabb és — bátran hozzátehetjük — legnyakatekertebb része, amely alapjában scholasztikus szőrszálhasogatáson, ködös metafizikai spekuláción épült. Lényege szerint csak az üdvözülhet, aki a megszentelő malaszt állapotában (in statu gratiae sanctificantis) van. Az isteni kegyelem megszerzésének és növelésének eszközei a szentségek.

[5] H. Noldin i. m. 62. old. Deus (sic!) omnibus praecipit susceptionem baptismi.

[6] H. Noldin i. m. 66.

[7] U. o.

[8] U. o.

tén az anyaméhben való keresztelést is előírják. Ebben az esetben a keresztelő-vízhez higanychlorid vagy szublimát vegyítendő.[9] Sőt — ad maiorem Dei gloriam! — *még az emberölést, a gyilkosságot is megengedhetőnek (licitus) mondják* »szükség esetén« azon célból, hogy a megkeresztelendő lelki üdvössége megmentessék. Ugyanis — »szükség esetén« — a még meg nem keresztelt egyént bele szabad lökni a vízbe és ilyenformán megkeresztelni. És ezt meg szabad cselekedni még abban az esetben is, ha netalán az illető (per accidens) vízbe ful.[10] Aki ezeket a sorokat olvassa, bizonyára csodálkozni fog azon, hogy korunkban még mindig vannak emberek, akik ilyen tanok hirdetésére és meghallgatására, sőt megszívlelésére vállalkoznak. Hála a modern bűntetőtörvénykönyvek paragrafusainak, hogy az ilyenféle patologikus egyének elvei csak papiroson maradnak.

De ha meggondoljuk azt, hogy mi a katolikus egyház fundamentális tanítása a keresztségről, ha figyelembe vesszük azt, hogy a keresztséget minden ember részére nélkülözhetetlen eszköznek tartja az üdvösség elnyerhetése szempontjából (az a gyermek, aki kereszteletlenül hal meg: nem üdvözül), akkor érthetőbbé válik előttünk az ilyenféle felfogás. Helytelen alapelvekből helytelen következtetések származnak. A katolikus dogmatikusoknak a keresztségről vallott egyoldalú és merev álláspontja teszi érthetővé azokat a nagyrészben terméketlen vitákat, amelyeket moralisták és egyházjogászok a keresztelés anyagára és alakjára, továbbá a keresztelés érvényességére vonatkozóan folytattak.

[9] I. m. 64. old. quocirca, si in casu necessitatis infantes in utero matris baptisandi sunt, licet uti aqua cum hydrargiro bichlorato corrosivo permixta.

[10] H. Noldin i. m. 68. Num validus sit baptismus, si quis infantem proiicit in aquam et simul formam pronuntiat? Validus et in casu extremae necessitatis, quo nempe alias sine baptismo moriturus est infans, etiam *licitus esse videtur.* Et validus quidem, quia aeque habetur ablutio atque in baptismo per immersionem collato, neque ulla est necesitas, ut immersionem sequatur emersio; licitus autem, quia non est directa infantis occisio sed directa immersio ad conferendum baptismum, ex qua per accidens mors infantis consequitur.

Bennünket ezúttal főképpen a katolikus egyháznak a keresztelés *alakjára* és a mi keresztelésünk — az unitárius lelkész által végzett keresztelés — érvényességére vonatkozó felfogása érdekel. Ezen felfogás szerint a keresztelés egyedüli helyes formája ez: ego te baptiso in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti. Az összes többi ettől eltérő formákat H. Noldin insbrucki egyetemi tanár négy csoportba osztja, ú. m.: 1. érvényes formák, amelyekben csak *lényegtelen* változtatás van, 2. érvénytelen formák, amelyekből hiányzik valami, aminek benn kellene lennie vagy pedig valami eretnekséget tartalmaznak,[11] 3. kétséges, 4. esetleges formák, amelyeknek az érvényessége attól függ, hogy a keresztelő hogyan értette az általa használt formát, amikor keresztelt. Nagyon lényeges a keresztelőnek szándéka (intentio) az érvényességet illetőleg. H. Noldin Lugóval azt tartja, hogyha valaki a helyes formát használja bár, de nem úgy érti, ahogy kell (t. i. a kat. dogmatika értelmében) a keresztelés érvénytelen.[12] Úgy tudom, hogy Noldinnak ezen felfogását nem minden moralista és egyházjogász teszi magáévá, amint erre később alkalmunk lesz visszatérni.

Általános tételül felállították, hogy szükség esetén minden ember keresztelhet.[13] Tehát az »eretnek« által végzett keresztség, illetőleg keresztelés is általában (per se) érvényes. Mivel azonban, amint Noldin mondja, a nem katolikus lelkészek hitetlensége napról-napra nagyobb lesz (terjed a liberálizmus!), félő, hogy érvénytelen anyagot vagy alakot használnak a keresztelés alkalmával. Éppen azért, ha egy »eretnek« a katolikus vallásra tér, az illető lelkésznek kötelessége alaposan megvizsgálni, hogy az

[11] H. Noldin i. m. 70. Invalidae sunt formae, in quibus aut non continentur, quae necessario exprimi debent, *aut aliquid falsi vel haeretici* continetur. Baptismus einsmodi forma collatus, utpote certe invalidus, absolute iterandus est.

[12] H. Noldin i. m. 72. old. Ex his deducitur invalide baptisare eum, qui utitur legitima forma, eam tamen alio sensu adhibere intendit.

[13] H. Noldin i. m. 72. old. Minister extraordinarius baptismi privati est quilibet homo ratione utens, sive vir sive mulier, sive catholicus sive *haereticus*, sive fidelis sive infidelis, qui semper quidem valide, licite vero solum in casu necessitatis et deficiente ministro ordinario baptisat.

illető meg lett-e (quaestio facti) és ha igen, érvényesen lett-e megkeresztelve (quaestio iuris). Erre vonatkozólag a következő szabályok érvényesek: 1. ha kiderül, hogy a »megtérő eretnek« által felvett keresztség érvényes volt, újrakeresztelésnek helye nincs; 2. ha a felvett keresztség érvényessége kétes, az illető feltételesen (conditionate) újrakeresztelendő; 3. ha kiderül, hogy a felvett keresztség érvénytelen volt, akkor a megtérő feltétlenül (absolute) ujrakeresztelendő; 4. végül, ha nem lehet végére járni a dolognak, vagy pedig semmi bizonyosat nem lehet megtudni, a már felvett keresztség érvényességét illetőleg, akkor érvénytelennek kell tekinteni és az illetőt feltételesen újra kell keresztelni.[14]

Ezzel az egész kérdéssel, hogy a protestáns és *kivált az unitárius lelkész által kiszolgáltatott keresztség érvényes-e vagy sem, nagyon behatóan foglalkozik dr. Hanuy Ferenc* budapesti egyetemi tanár a vallásváltoztatásról írott nagybecsű munkájában.[15] Ez a mű azért érdemel különös figyelmet, mert a széleskörű egyházjogi fejtegetéseken kivül közli a katolikus egyháznak ezen ügyre vonatkozó tételes jogszabályait is. Hanuy dr.-nak ebben a kérdésben elfoglalt álláspontját az alábbiakban ismertetjük.

Ha egy »eretnek« megtérni készül és ha a keresztség tényleges felvételét, valamint érvényességét illetőleg kétely merül fel, a keresztséget feltételesen ki kell szolgáltatni. Ezt rendeli a Rituale Romanum is, amely a felnőttek kereszteléséről szóló 15. általános rubrikában ezt mondja: »Omnes autem, de quibus re diligenter investigata, probabilis dubitatio est, an baptisati fuerint, si

[14] L. Noldin i. m. 84. old. A feltételes keresztelés formája ez: Si non es baptisatus, ego te baptiso in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti. Erre a feltételes formára azért van szükség, mivel — a katolikus tan szerint — a keresztség azokhoz a szentségekhez tartozik, amelyeket csak *egyszer szabad felvenni*. Ha tehát az illetőnek első izben kiszolgáltatott keresztség érvényes, úgy a feltételes keresztelés eo ipso hatálytalan. Hatállyal csak akkor bir a feltételes keresztelés, ha az első izben felvett keresztség *tényleg érvénytelen* volt.

[15] A vallásváltoztatás az egyházjog és a magyar államjog szerint. Pécs, 1905.

nihil aliud impediat, sub conditione baptisentur.« Hasonlóan intézkedik a S. Congr. Inquisitionis 1859 jul. 20-án kelt instrukciója,[16] nemkülönben — bár kissé szigorúbb álláspontot képviselve — a S. R. E. U. Inquisitionis 1884 fubruár 21-én kelt dekrétuma is.[17] Ezen tételes jogszabályok szerint »megtéréseknél« a már felvett keresztség érvényessége tekintetében erkölcsi bizonyosságra (certitudo moralis) van szükség, ha tehát *bizonyos* a keresztség hiánya, a keresztség abszolut formában, ha pedig csak kétes (rationabile dubium, iuris aut facti), akkor feltételes formában szolgáltatandó ki. Minden szentség s így a keresztség érvényességénél két szempontra kell ügyelni. Az egyik szempont a quaestio facti (tényleg ki lett-e szolgáltatva a keresztség?), a másik a quaestio iuris (vajjon a tényleg felvett keresztség érvényesen lett-e kiszolgáltatva?). A *quaestio iuris szempontjából érvénytelen azon felekezetek keresztsége, amelyek a keresztelésnél más anyagot (materia sacram.) vagy alakot (forma sacram.) használnak, mint a katolikus egyház.* »Maga az a körülmény — mondja Hanuy dr. — hogy némely felekezetek (a három isteni személy neveit csak ugyanazon egy isteni személy három nevének tekinti — mint az unitáriusok, újabb protestáns felekezetek — nem teszi érvénytelenné, sőt kétessé sem a keresztséget, feltéve, hogy a három isteni személy neve a keresztelés formájából ki nem hagyatott.« Láthatjuk, hogy Hanuy dr. az általunk használni szokott keresztelési forma értelmét illetőleg tévedésben van. (Azt hiszi ugyanis, hogy az Atya, Fiu és Szentlélek szavak mind az egy Istenre vonatkoznak). Holott tudjuk, hogy teológusaink ezt a határozottan *trinitárius formát* egészen másképpen magyarázták.

[16] Hanuy dr. i. m. 215. old. „In conversione haereticorum inquirendum est primo de validitate Baptismi in haeresi suscepti. Instituto igitur diligenti examine, si compertum fuerit, aut nullum, aut nulliter collatum fuisse, baptisandi erunt absolute. Si autem investigatione peracta, adhuc probabile dubium de Baptismi validitate supersit, tunc sub conditione iteratur, iuxta ordinem baptismi adultorum. Demum, si constiterit validum fuisse, recipiendi erunt tantummodo ad Abiurationem seu Professionem fidei."

[17] L. Hanuy dr. i. m. 113. old.

és magyarázzák.[18] Azonban Hanuy tévedése menthető, mert hiszen ő az unitárius *alapelvből* indulván ki, nem gondolhatott teológusainknak trinitárius izű magyarázatára. Láthatjuk Hanuy dr. idézett soraiból azt is, hogy ő bizonyos tekintetben liberálisabb álláspontot képvisel, mint Noldin.[19] Hosszasan tárgyalja Hanuy dr. a quaestio iuris szempontjából a keresztséget kiszolgáltató egyén szándékát (intentio). Tudnunk kell ugyanis, hogy a kat. felfogás szerint a szentség érvényes kiszolgáltatásához a kiszolgáltató részéről feltétlenül megkivántatik a szándék (intentio) azt tenni, *amit tesz az egyház*.[20] Ha a keresztelő nincsen tekintettel a keresztelésnek »vallási és egyházi jellegére«, hanem csak »fizikai aktust« akar végezni a kereszteléssel, akkor a keresztség érvénytelen.[21] Nincs szükség a keresztelőnek kifejezett szándékára (explicita intentio) vagyis nincs szükség arra, hogy a keresztelésnél egyenesen Krisztus rendelésére vagy a szentségnek (a katolikus felfogás szerinti) lényegére gondoljon. De igenis szükség van a keresztelő részéről a nem kifejezett szándékra (intentio implicita), vagyis azt kell akarnia és tennie, amit az egyház akar és tesz. Tehát az, hogy a keresztséget kiszolgáltató egyén mit tart a keresztségről, mellékes. Hogy a keresztség érvényességéhez az intentio implicita minimaliter szükséges, azt a trienti zsinat dogmatikus érvényességgel kimondotta[22] és ezt megerősítette VIII. Sándor pápa, amidőn 1690 dec. 7-én elvetette ezen tételt: Valet baptismus collatus a ministro, qui omnem ritum externum, formamque baptisandi observat, intus

[18] V. ö. Ferencz József „Unitárius Káté" 8. kiad. 100. old., továbbá „A keresztény hittudomány összege" 242. old.

[19] Lásd a 12. sz. jegyzetet.

[20] Conc. trid. sess. 7. can. 11: „Si quis dixerit, in ministris . . . non requiri intentionem saltem faciendi, *quod facit ecclesia*, anathema sit".

[21] Ezt a külső fizikai aktust Hanuy dr. intentio externa-nak nevezi és megjegyzi, hogy Luther és Kálvin, sőt a katolikus teológusok közül is sokan — még a trienti zsinat után is — elégségesnek tartották a puszta intentio externát, de újabban a teológusok „sententia communis"-a ezen korábbi felfogással ellenkezik.

[22] L. a 20. jegyzetet.

vero in corde suo apud se resolvit: Non intendo, quod facit ecclesia.

Az a kérdés már most — mondja tovább Hanuy dr. — érvényes-e a keresztség akkor, ha az »explicita« vagy »implicita intentio« nem lett volna formaliter és expresse kizárva, de nem is lett volna felindítva, a keresztelő pedig vallásos felfogásából kifolyólag a keresztelést merő formaságnak, külsőségnek tartja. Már fennebb mondottuk, hogy abban az esetben, ha a keresztelő csak fizikai aktust akar elvégezni a kereszteléssel, akkor a keresztség érvénytelen.[23] Ha azonban ő »a legesekélyebb mértékben keresztény vallási szertartásnak« tekintette a keresztséget, akkor az érvényes.[24] Ha ez nem volna így — mondja Hanuy dr. — »akkor érvénytelennek kellene tartani az *unitáriusok*, valamint az összes protestáns felekezetek által kiszolgáltatott keresztséget, mert ők a keresztségnek természetfeletti hatását és az örök üdvre való szükségességét tagadják, de mégis Krisztus által rendelt vallási szertartásnak tartják. Más szempont az, ha valamely felekezet a keresztség anyagát vagy alakját megváltoztatná: akkor már emiatt úgyis érvénytelen volna a keresztelés. A *magyarországi unitáriusok azonban ma is még használják a helyes anyagot és alakot*.

Ezután Hanuy részletesen foglalkozik az unitáriusok keresztelésével és polemizál Nyögér Antallal, aki a Havi Közlöny 1904. évf. febr.—dec. számaiban megjelent »Az unitáriusok keresztelése« c. dolgozatában ezt írta: »Az unitárius valláselv egyenesen kizárja azt, hogy az unitáriusok által végzett keresztelés érvényességgel birjon, ámde e keresztelést mégis emberek végzik, kiknek *egyike-másika vagy ezek közül némelyiknek egyik-másik keresztelő ténykedésénél talán-talán* mégis meg volt szándéka azt tenni, amit Krisztus, az egyház ugyanezzel a ténykedéssel cselekszik. Ez esetben az ilyen szándékkal végzett keresztelés szentségileg érvényes. S mivel nem tudhatjuk, melyik keresztelésük történhetett így, azért a conditiót, a

[23] Hanuy dr. i. m. 119. old.
[24] L. u. o.

föltételt kell az ily keresztelésnél alkalmazni.«[25] Hivatkozik Nyögér arra is, hogy az unitáriusok csak kényszerüségből tartották meg a gyermekek keresztelésének szokását, mivel erre őket a dési egyezkedés kötelezte. Nyilvánvaló ebből, hogy Nyögér az unitárius lelkészek által végzett keresztelést *általában érvénytelennek tartja.* Ezzel szemben áll Hanuy dr. felfogása. Véleménye szerint az unitárius lelkészek a keresztséget keresztény vallási szertartásnak tekintik, amelyről tudják, hogy azt Jézus rendelte. »Ha tehát ők mint keresztény vallási szertartást akarják kiszolgáltatni, akkor már ők a Krisztus által rendelt keresztséget akarják kiszolgáltatni és *az csak egyéni és felekezetbeli hittévelyüknek* tudandó be, ha ők ezen Krisztustól eredő keresztség mivoltáról és hatályáról máskép vélekednek, mint a katolikusok vagy talán másképpen, mint a protestánsok is.« Az unitáriusok keresztelése tehát Hanuy dr. szerint *rendszerint érvényes.* Mivel azonban — mondja Hanuy dr. — az unitáriusok az eredendő bűn létezését, továbbá a keresztség természetfeletti hatályát tagadják: aggódni lehet, hogy ők egyes esetekben a keresztelés anyagát vagy alakját megváltoztatják, vagy pedig a keresztelő lelkészben nincs meg a szükséges »intentio«, éppen azért észszerű a megtérő unitárius eretnekeket »sub conditione« megkeresztelni. Láthatjuk ebből, hogy bár Nyögér és Hanuy dr. felfogása között lényeges különbség van, a konkluziót illetőleg mindketten egyetértenek, t. i. az unitárius keresztelés érvényes voltában kételkednek. *Ha valakit olyan egyházban keresztelnek meg, amely egyház magát a keresztséget feleslegesnek tartja, vagy annak anyagát, alakját nem tartja lényegesnek, az ilyen egyén által felvett keresztség érvényessége józanul kétség alá vonható teljesen,* — mondja tovább Hanuy.[26] Ennél a pontnál érdemes megállapodnunk, mert — felfogásom szerint — Hanuynak keresztelésünkre vonatkozó álláspontját teljesen illuzóriussá teszi. Ő ugyanis valószinüleg azt hiszi, hogy mi

[25] L. Hanuy dr. i. m. 120. old.
[26] Hanuy dr. i. m. 122. old.

a keresztséget, valamint annak anyagát és alakját *dogmatikus értelemben* lényegesnek tartjuk. Ez a mi vallástani felfogásunk szerint teljesen ki van zárva. Mi a keresztségnek semmiféle misztikus, természetfeletti hatályt nem tulajdonítunk, következésképpen magát a keresztelést nem tartjuk *dogmatikus értelemben* szükségesnek, bár vallás-erkölcsi jelentőségét nem tagadjuk. Üdvszerző eszköznek, égbe vezető útnak semmi esetre sem véljük. Nem mondjuk, hogy felesleges, de azt sem állítjuk, hogy szükséges. Megtartottuk és gyakoroljuk, mint a keresztény ősöktől örökölt épületes szép szokást, szertartást. Önként következik, hogy a keresztség anyagát és alakját sem tartjuk *dogmatikus értelemben* lényegesnek. Ezeknek a dolgoknak nálunk inkább rituális, mintsem dogmatikus jelentőségük van.

Hanuy dr. fejtegetései nincsenek hijjával némi ellenmondásnak. Előbb hosszasan bizonyítja, hogy a protestáns lelkész, mikor keresztel: nem pusztán »fizikai aktust« akar végezni, hanem keresztény vallási szertartást, következésképpen meg van nála a szükséges intentio implicita (sőt talán bizonyos esetekben az intentio explicita is).[27] Később pedig ezt mondja: »Tekintettel az ókatolikus szektáknak a szentségekről hirdetett tanaira, el lehet mondani, hogy a görög keletieket és más keleti szektákat (nesztórián, monofizita) kivéve az összes »protestáns« nevezet alá foglalható felekezetek keresztelésének érvényességére nézve némi kétely merülhetne fel a keresztelő egyén szándéka miatt, mert nem ismervén el ezen felekezetek katolikus értelemben vett szentségét, nem ismervén el a keresztelés természetfeletti átalakító hatását, félő lehet, hogy ilyen dogmatikus alapon álló keresztelő egyén a keresztelést csakis mint »fizikai aktust« akarta elvégezni és nem mint vallási szertartást.«

»De visszanézve még az előbbi bekezdés tárgyára, félő lehet az is, hogy az ilyen dogmatikus alapon álló keresztelő egyén lényegtelennek és azért megváltoztathatónak tekintette a keresztség anyagát vagy alakját is. A

[27] L. I. m. 119. és köv. oldalakon.

szentségi alak tekintetében ilyen feltevésre támpontot szolgáltat az is, hogy *az összes felekezetek a Szentháromság dogmájára nézve talán csak szavakban, de realiter nem különböznek az unitáriusoktól,* kiket azért szintén a fenti tág értelemben vett *protestáns nevezet alá szokás foglalni.«*[28] Itt örömmel állapítjuk meg, hogy Hanuy dr. professzor, aki katolikus pap, kénytelen elismerni, hogy ma már az összes protestáns felekezetek (legalább is ezen felekezetek kiválóbb szellemei) a szentháromságot illetőleg egyformán gondolkoznak.

Tovább arról értekezik Hanuy dr., hogy abban az esetben, ha a katolikus lelkész kétségben van az iránt, vajjon a »megtérni« kivánó egyén érvényesen lett-e megkeresztelve, mi legyen a követendő eljárás. Mivel a S. Congregatio Inquisitionisnak 1881 febr. 21-én ezen ügyben kiadott határozata abszolut alakú imperativ szabálynak nem tekinthető, kivánatosnak tartja, hogy intézkedés történjék a »protestáns vallások« keresztelése tekintetében. Magyarországon az esztergomi érsektartományhoz tartozó egyházmegyékben már érvényben van egy tételes jogszabály az unitáriusok keresztelésére nézve. Ezen törvényt az 1858. évi érsektartományi zsinat hozta[29] és a következőképpen hangzik: »Sectae Socinianorum seu Unitariorum addicti ad sinum catholicae Ecclesiae venire cupientes *vel saltem matrimonium cum catholico individuo inire desiderantes, ob gravia, quae validitati baptismatis apud eos collati obstant dubia, sub conditione baptisentur.«*[30] Ebből látható, hogy az esztergomi zsinat keresztelésünk, vagyis az unitárius lelkészek által kiszolgáltatott keresztség érvényességében kételkedett. Érdekes ez a határozat már csak abból a szempontból is, mert kimondja, hogy abban az esetben, ha unitárius egyén katolikus egyénnel köt házasságot, a katolikus lelkésznek az unitárius felet »sub forma conditionata« meg kell ke-

[28] Hanuy dr. i. m. 126. old.

[29] Tit. III. c. 2. De baptismo 3.

[30] Hanuy i. m. 128. old.

reszteIni. Ez természetesen non sens. Hanuy meg is jegyzi erre, hogy az intézkedés helytelen.[31]

Hasonló határozatot hozott az 1863. évi kalocsai érsektartományi zsinat is, de ez expressis verbis az unitáriusokról nem emlékezik meg. A kalocsai zsinat határozata Tit. III. c. II. De Baptismo így hangzik: *Circa baptismum ab haereticis collatum, quum ad Ecclesiae gremium convertuntur, inquirendum est, an servata fuerit debita materia et forma, in casu affirmativo de baptismi validitate indicium proferendum est; at si peracta inquisitione adhuc rationabiliter dubitatur, tunc baptisma iterandum erit sub conditione. Generatim quoad hoc serventur ea, quae habet Benedictus XIV. de Synodo diocesana lib. VII. cap. VI.«*

Hanuy dr. csodálkozását fejezi ki, hogy a kalocsai érsektartományi zsinat nem tette magáévá az esztergomi zsinatnak az unitáriusokra vonatkozó határozatát. Pedig az unitáriusok túlnyomó számban az »erdélyi püspökség« helyesen az erdélyi kat. egyházmegye területén laknak, amely egyházmegye a kalocsai érsekség joghatósága alá tartozik. »Talán éppen e közelség miatt mellőzte a zsinat — mondja Hanuy — az unitáriusok kifejezett felemlítését és hátrányukra jogvélelem felállítását, hogy *ők aktaszerüleg meg ne sértessenek.«*[32]

Vannak egyházjogászok, akik az unitáriusok által végzett keresztelést minden feltétel nélkül érvénytelennek deklarálják. Igy pl. Demkó György dr. azt tartja, hogy a »megtérő« unitáriust abszolut formában újra kell kereszteIni, mivel az unitáriusok a szentháromságról helytelenül vélekednek s igy az unitárius lelkész által ki-

[31] Hanuy dr. i. m. 128. old. „UjrakereszteIni ugyanis — mondja H. — egy felnőtt eretneket a katolikus papnak csakis akkor szabad, ha ő áttér a katolikus vallásra és megválik az eretnekségtől, mert ellenkező esetben a katolikus pap az eretnek felekezet lelkészének volna csak helyettese. Az eretnek lelkész által végeztetni az ujrakeresztelést egyrészről a katolikus pap nem tanácsolhatja, másrészről ezt az eretnek fél is hiába kéri lelkészétől."

[32] Hanuy i. m. 129. old.

szolgáltatott keresztség eo ipso érvénytelen.[33] Demkó, hogy álláspontját indokolja, az esztergomi érsektartományi zsinatnak fennebb idézett 1858. évi határozatára hivatkozik, de túllő a célon, mert hiszen ezen határozatból kiviláglik, hogy a zsinat atyái az unitáriusok által kiszolgáltatott keresztséget csak *kétségesnek* tartották (tehát nem mint Demkó dr. abszolute érvénytelennek) és azért rendelték el a feltételes formában való újrakeresztelést. Demkó azt állítja, hogy az unitáriusok nem használják a helyes formát; ezen a ponton nyilván más álláspontot (és hozzátehetjük helytelen álláspontot) képvisel, mint Hanuy dr., aki azt mondja, hogy az unitáriusok a helyes anyagot és az alakot használják.[34] Sőt Nyögér is inkább a keresztelőtől megkivánt intentio vagy az egyház hittani felfogása miatt tartja az unitáriusok keresztelését érvénytelennek és nem a helyes keresztelési forma hiánya miatt.

(Folyt. köv.)

[33] Georgius Demkó: Jus ecclesiasticum peculiari respectu habito ad Hungariam. Tom. I. 187. old. „Si autem baptismus redeuntium invalidus est, *uti unitariorum* et aliarum sectarum, quae de Ss. Trinitate haud recte sentiunt et propterea baptismum non cum debita forma administrant: iterandus est baptismus eorum *absolute*.“

[34] Hanuy dr. i. m. 120. old.

Fekete Lajos

1837—1916.

Folyó évi junius 29-én halt meg Selmeczbányán Fekete Lajos miniszteri tanácsos, a m. kir. bányászati és erdészeti főiskola nyug. tanára, a III. oszt. vaskorona-rend lovagja és a szolgálati arany-érem tulajdonosa, a Magyar Tud. Akadémia levelező tagja, 80-ik évében.

Egy hosszu, munkás élet szünt meg Fekete Lajos halálával. Kora ifjuságától kezdve nagy ambicióval és erős akarattal a magyar erdészeti szakirodalom művelésére forditotta minden erejét. 1868.-tól csaknem élete végéig terjedő irodalmi munkássága egy nagy tudásu, fényes tehetségű férfiunak fokozatosan emelkedő pályája, mely a közbecsülés és elismerés babérkoszoruját fonta az ősz tudós homloka fölé. A magyar erdészeti irodalom, az ő működése elején a kezdet kezdetét élte, halálakor pedig egy hatalmas tudományág, mely a külföldével is bátran vetekedik. Ebben a nagy munkában senki sem vette ki a részét oly erősen, mint az elhunyt. Nincsen oly ága ennek a tudományszaknak, melyben ne bámulták volna alaposságát. Polyhistora volt az erdészeti irodalom minden ágának s ő volt Magyarországon az első, aki ezeket a studiumokat a tudomány magaslatára emelte. Nem hiába mondja egy halála alkalmával megjelent tudósitás: munkássága korszakot alkotó s irói működésének gazdag eredményei a tudománynak nyereségei maradnak mindenkor. Elérte, amit csak egy nagy szellem érhet el: Fekete Lajos neve a magyar erdészeti irodalomban fogalommá lett.

Mint ember minden föltünést kerülő, puritan jellemű egyéniség, aki tartózkodik minden nyilvános szerepléstől és ünnepeltetéstől. Mint tanár egyike a legkiválóbb előadóknak, akit az ifjuság nemcsak kiváló paedagogiai rátermettsége, hanem humanus bánásmódja miatt is nagyrabecsült.

Legfontosabb életrajzi adatait ideiktatjuk: 1837-ben született Tordán, hol atyja unitárius vallásu kamarai orvos volt. A gimnáziumot Tordán és Kolozsvárt végezte az unitáriusoknál. 1867-ben a megmagyarositandó selmecbányai erdészeti akadémiához neveztetett ki, mint segédtanár, hol 1878-ban rendes tanár s később igazgató is lett.

Főbb művei: 1. A közerdész 1873. Az Erd. Egyesület által 200 frt.-tal jutalmazva. 2. Erdőértékszámitástan 1874. és 1892. 3. A mezőség kopárainak befásitása. 1876. Az Erdélyi Gazd. Egylet által 50 arannyal jut. pályamű. 4. Az erdőbecsléstan kézikönyve (Scholtz Gyulával). 100 arannyal jut. pályamű. 5. A tölgy és tenyésztése 1888. 100 arannyal jut. pályamű. 6. Erdészeti Növénytan (Mágocsi—Dietz Sándorral) 200 arannyal jut. pályamű. 7. Az erdei vetésről és ültetésről 1893. 40 arannyal jut. pályamű.

Ez csak kis része egész könyvtárt kitevő munkásságának. 1897-ben megbizást kapott a földmivelésügyi miniszteriumtól, hogy az erdészeti és növénytani tekintetben nevezetesebb fa- és cserjefajok tenyészeti határainak ügyét az egész országra kiterjedőleg rendezze és vezesse.

—

Erős magyar lelkét, puritán jellemét, kitartó munkakedvét abból a régi, jó unitárius csoládból vitte az ország másik részébe, amelynek kebelében felnövekedett.

Legyen áldott emlékezete.

IRODALOM.

Manu törvényei.

(Manava Dharmasastra.)

Az Erdélyi Múzeum-Egylet jog- és társadalomtudományi szakosztálya Hammurabi törvényei után, dr. Büchler Pál főgimnáziumi tanár fordításában, kiadta Manu törvényeit, a hinduk ősrégi törvénykönyvét is. A fordítás megfelelő segéd- és magyarázó könyvek igénybevételével az eredeti szanszkrit nyelvből történt. A szakosztály nemcsak jogfejlődési, hanem vallástörténelmi szempontból is felette becses munkát végzett e törvénykönyvnek magyar nyelven történt közreadásával. Igaz, hogy munkájával első sorban az egyes népek, nemzetek jogalapja és jogfejlődése ismertetésének kivánt szolgálatot tenni, de nem tagadhatjuk, hogy a vallás történetére, a vallásnak minden emberi intézményre szoros és átható befolyására vonatkozólag is becses adatokat nyujt kezünkbe.

A törvénykönyv magyar fordításának közlése előtt mind a szerkesztő, mind a fordító értékes bevezetést adnak S talán nem is tudjuk eléggé méltányolni azokat a valóban tudományos, szakértekezések számba menő bevezetéseket, melyek nemcsak érdekes világosságot vetnek a törvénykönyv keletkezésére, sok tekintetben történetére és hatására, hanem egyuttal magyarázatul is szolgálnak a törvények megértéséhez s ezek alapján a hinduk vallásos, állami és társadalmi élete kialakulásának a megismeréséhez.

Manu törvényei már több, mint száz éve ismeretesek egyes európai tudósok előtt; több nemzet birja azokat fordításban. Magyar nyelven azonban ez az első megjelent fordítás. A törvénykönyv eredetiben versben van írva; valószinü, hogy az illetékesek a törvényeket könnyebben megtanulhassák, illetőleg megtarthassák. Fordító nekünk azokat prózában adja, mert — állítása szerint — arra törekedett, hogy a törvény valódi értelmét közölje.

A törvénykönyv tizenkét fejezetre oszlik, melyek közül túlnyomóan jogi szabályokat csak a VIII. és IX. fejezet nyújt. Ezeket fordító egész terjedelmükben adja, míg a többi tiz fejezetnél csak rövid tételekben mondja el,

hogy azok mit tartalmaznak. Bár így is nagyon érdekes s bár elismerjük, hogy fordítónak, valamint a kiadó szakosztálynak első sorban a jogi életet, a jogi szaktudományt volt célja szolgálni s ezért is adták csak a VIII. és IX. fejezeteket egész terjedelmükben, mi mégis felette óhajtottuk volna, hogy — már csak általános ismeretterjesztés szempontjából is — a teljes törvénykönyv fordítását birjuk. Ekkor tudtuk volna igazán birálat tárgyává tenni, hogy a hit és vallás — az ember és Isten közötti viszonyról alkotott fogalom, nézet — mekkora mértékben befolyásolta és befolyásolja minden időben a családi, társadalmi, állami és jogi élet és szervezetek kialakulását s mily hathatósan emeli vagy sülyeszti az *elmélet* — a hit és vallás — a *gyakorlati* életet, vagyis az *erkölcsöt*.

A tizenkét fejezet a következőket tartalmazza. Az I. fejezet a világ teremtését és a törvénykönyv tartalmát adja. Eszerint a bölcsek megjelennek Manu előtt és kérik, hogy az összes (négy) kaszt törvényeit jelentse ki nekik. Manu nem teljesiti a kérést azonnal, hanem elmondja a világ teremtését, azért, hogy az ember ismervén a világ keletkezését, annál jobban belássa, mily fontos a törvények teljesitése. A világ teremtése így történik: »A *magától létező*, az ő saját akaratától létrejött és a sötétségben szunnyadó mindenségből megteremtette a látható és láthatatlan világot. Először elmélkedés által a vizeket hozta létre s azokba helyezte a saját magvát; ez aztán aranytojássá lett s ebben jött létre Brahma, az egész világ teremtője. E tojásban egy esztendeig tartózkodott, azután két részre osztotta a tojást s megteremtette belőlük az eget és földet, a köztük levő űrt, az égi tájakat s a vizek medencéit; úgyszintén az értelmet, az öntudatot, a lelket s az érzéseket. Megteremtette az összes lényeket, az elemeket s elnevezte őket a védák szavaival. Ugyszintén megteremtette az isteneket s az áldozatokat... Megteremtette az időt, csillagokat, hegyeket, völgyeket, oceánokat, továbbá a vezeklést (jámborságot), beszédet, gyönyört, vágyat, haragot s az összes élő lényeket; elválasztotta a jogot a jogtalanságtól (a vallásos érdemet a vétkezéstől)... Megteremtette a bráhmánokat a szájából, a ksatrijákat a karjából, a vajsákat a combjából, a sudrákat a lábából. Azután ketté osztotta magát s az egyik rész férfi lett, a másik pedig nő.« Igy nemzette Manut, aki megteremtette a tiz bölcset, akik létrehozták az isteneket, az isteni lényeket, felhőt, villámlást, menydörgést, az emberek és állatok különféle fajait. A mindenség és Manu megteremtése után Brahma elmerült önmagába; ha ő ébren van, él a mindenség, ha szunnyad, alszik a vi-

lág s ha elalszik, vége a mindenség tevékenységének. Igy állanak elő a különböző korszakok, mindenik a világnak egy-egy lerombolását vagy ujjáteremtését jelezvén. Amint mulik a világ, az emberek élete is mind rövidebb lesz. De mert az emberre a világ fenntartása céljából szükség van, a különböző kasztok különböző kötelességeket nyernek. A bráhmánok főkötelessége a tanítás, az áldozatok bemutatása és az ajándékok elfogadása. Manu a törvényeket a bráhmánok számára alkotta, az ők kötelességük azokat szorgalommal tanulni és tanítani; ettől függ életük tartama, őseiknek és utódaiknak megszentelése. Általában itt és a következő fejezetekben is ugy vannak beállítva a bráhmánok, mint akiknek kezébe van letéve a törvény tudása és tanítása s a nép ellenőrzése okán, *minden hatalom*. Felette állanak ők még az uralkodóknak is; őket megbüntetni, vagy éppen életüket elvenni senkinek sem szabad.

A II. fejezet a törvény legfőbb forrásául a védát (kijelentés) és a hagyományt jelöli meg. A továbbiakban a véda tanulók felavatásáról, ruházatáról és kötelességeiről szól. A tanítót úgy kell tekintenie a tanulónak, mint édes apját és anyját, mert a tanító, mégha gyermek is, atyjává lett tanítványának, ha ez aggastyán is. Ezt elismerték az istenek is, kiknél panaszt tettek a fiatal tanító ellen a »*fiacskáimnak*« szólított öregek, midőn igy válaszoltak: »találóan szólított meg titeket a fiatalember, mert bizony gyermek az, aki tudatlan és atyja neki az, aki a védákban oktatja őket.« Az igazi nagyság: a védák ismerete.

A tanító kötelessége, hogy legyen mindig barátságos, nyugodt, megfontolt abban, amit mond s még felindulásában se okozzon soha másnak fájdalmat beszédével vagy tetteivel.

A II. fejezet a családfőről, a házasságról, a mindennapi szertartásokról és a halotti áldozatokról szól. A védatanuló, ha elvégezte a fogadalma szerinti tanulást, elbúcsúzik, haza megy és megnősül. »Olyan nőt vegyen házastársul, aki vele egyenlő kasztu és szerencsét jelentő külső jelekkel van ellátva, aki nem vérrokona, aki vallásos és egészséges családból származik. Olyan családból valót ne válasszon, amelyben örökölhető betegségek vannak, vagy amelyben nem születik fiugyermek. Vereshaju, vagy kevés haju, veres szemü és fecsegő nőt se válasszon, sem olyat, amelyiknek kellemetlen a neve. A választottjának legyen kellemes neve, szép haja és foga s olyan legyen a járása, mint a *hamsa*-ludnak, vagy az elefántnak. A legelső felesége (többnejüség volt) legyen egyenlő

kasztu, a többi a három alsóbb kaszthoz is tartozhatik.«

E fejezet tárgyalja a továbbiakban a házasságtörés formáit, az alamizsnálkodást, vendéglátást, az áldozatok különböző nemeit, idejét, következményét és az ezekkel egybefüggő kötelességeket.

A IV. fejezet a védák tanulmányozásáról állapítja meg a kötelességeket. A védák tanulmányozójának minden tekintetben a *tisztaságra* kell vigyáznia. Ez az erkölcsi tisztaság. De önállóságra is kell törekednie. »Kerüljön mindent, aminek sikere másoktól függ, hanem inkább bízzék a maga erejében. Minden, ami mások önkényétől függ: szenvedést okoz; ami pedig az embertől magától: örömet szerez — *ez a boldogság és szenvedés rövid meghatározása.*« Csak derék emberek társaságát kell keresni, állandóan szerény, jó magaviseletre kell törekedni. »A bráhmán ne legyen gőgös és ne dicsekedjék jámborságával, mert ezáltal elenyészik minden érdeme. Jámbor életmóddal gyűjtsön magának érdemeket, éppen úgy, mintahogy a fehér hangya építi a hangyabolyt. Mert a vallásos érdem lesz az egyetlen kisérője halála után a más világra, hisz sem az atyja, anyja, sem rokonai nem tudják őt oda elkisérni; egynek és egyedül születik minden lény, egyedül hal meg és egyedül is éri őt a jutalom, vagy büntetés. A holttestét otthagyják a földön, akár csak egy darab fát, vagy göröngyöt és elfordítván az arcukat, eltávoznak a rokonok: csak az érdem egyedül követi őt.«

Az V. fejezet a megengedett és tiltott ételekről; a tisztátalanság okairól, a megtisztulás módjairól és a nők kötelességeiről szól. Megölni nem szabad élő lényt. Ez a lélekvándorlás hitével áll szoros összefüggésben. Amilyen élő lényt valaki megöl, olyanban fog lelke tovább élni. Ezért a husevés rendkivül korlátozva van. A tisztulást adják: a védák ismerete, a vezeklés, a tűz, a szentelt étel, a föld, a szellem, a viz, a szél, a vallásos szertartások, a nap s végül az idő. »A nő semmit se tegyen a maga akarata szerint; — ebben foglaltatik a nő kötelessége — gyermekkorában az atyja, asszony korában a férje, özvegy korában a fiai rendelkeznek felette. A nő legyen mindig jókedvü, szorgalmas, gondos és takarékos háziasszony. Élete végéig engedelmeskedjék annak a férfiunak, akihez az apja adja... Se áldozatot ne végezzen, se ne bőjtöljön, se fogadalmat ne tegyen a feleség férje tudta nélkül és egyáltalában soha semmit ne tegyen, ami a férjének nem tetszik, még ennek halála után sem.« A nőnek nem szabad másodszor férjhez mennie. A hűséges feleség boldog lesz halála után; a hűtlen sakálnak fog születni s betegségek fogják gyötörni. A nő semmi tekin-

letben nem egyenlő jogu a férjjel s erkölcsi mivoltáról felette kicsinylőleg szól a törvény.

A VI. fejezet az erdei és vándor remeték kötelességeit adja elő, mely a vezeklésben és elmélkedésben áll. Folyton elmélkedjék a lélekvándorlás és a bűnös élet következményei fölött s mivel a lélek elhagyja a testét és tizezer millió léten keresztül vándorol új meg új testekbe: ismerje meg, hogy a legfelsőbb szellem minden élőlényben egyformán jelen van s ezért ügyeljen minden lépésére, nehogy kárt tegyen valamely lényben.

A VII. fejezet a király kötelességeit adja. A király kötelessége, hogy megvédelmezze az egész világot. »Midőn a teremtő látta, hogy a teremtmények félelmükben mindenfelé szétszóródtak, védelmükre megalkotta a királyt, még pedig a nyolc föistenség örökkévaló részeiből. Ezért a király egyesíti magában a tűz, a nap, a hold, a halál, vagy igazság, a gazdagság, a viz istenségeit, valamint a föistent, *Indrát*. A királyt tisztelni kell, gyűlölni, lenézni nem szabad soha, még ha gyermek is az. Az ő kedvéért teremtette az *Úr* a saját fiát, a *Büntetést*, mely az összes lényeknek védelmezője és örizője. A büntetés kormányozza az egész emberiséget, erről mondják a bölcsek, hogy az maga a törvény; ez tartja féken az egész világot, mert bizony sohasem lehet teljesen tiszta, ártatlan embert találni; még az istenek, a szellemek is a büntetéstől való félelmükben adják meg azokat a javakat, melyeket élvezünk. A királynak jól meg kell fontolnia a dolgot, mielőtt büntet s legyen igazságos és bölcs, ismervén a *vallási*, az *érzéki* és *anyagi* dolgok körébe tartozó tanokat.

A lélek ismeretének érdekes tanubizonyságai ezek s nem annyira elméleti, mint inkább a gyakorlati életismereten alapulnak.

A királynak azonban nemcsak másokra, hanem magára is kell vigyáznia, mert csak az tudja féken tartani alattvalóit, aki előbb a saját érzékeit legyőzte. Előadja a törvény, hogy miket kell a királynak kerülnie és miket követnie. Védaismerő *öregektől* és tisztaletkü *bráhmánoktól* kell tanulnia; példát kell vennie ezektől a szerénységből, mert a szerénytelenség vesztét okozza a legkiválóbb uralkodónak is.« Tartson minisztereket azok közül, akiknek már ősei is szolgálták a királyt; tanácskozzék velük egyenként és összesen, de »elhatározását közölje a legtudósabb bráhmánnal, őt bizván meg a végrehajtással is«. Követei legyenek becsületes, ügyes, előkelő emberek, akik az idegen királyok és miniszterek külső jeleiből, mozdulataiból, arckifejezéseiből és taglejtéseikből elég ügyesek helyesen következtetni. A béke és szövetség, a háború és ellenségeskedés a követektől függ.

A királynak bőkezűnek kell lennie mindenkivel, főkép azonban a bráhmánokkal és védaismerőkkel szemben. Hadügyi politikájában használja *e négy eszközt:* egyezkedjék, adjon ajándékot (vesztegetés), támasszon egyenetlenséget s ha e hárommal nem győzte le ellenségét, akkor forduljon az erőszakhoz. Tanácskozásait olyan magános helyen kell tartania, ahol még beszélő madarak, papagályok, szajkók se láthatók, mert még ezek is elárulhatnák a határozatokat.

Nem terjeszkedhetünk ki minden egyes oly részletre, melyeket a törvény, a királyról, mint hadakozó félről, az ország védőjéről, közigazgatási teendőiről, nyilvános és magán életviselkedéséről elénkbe állít. Azt azonban megállapíthatjuk ,hogy messze időknek gyönyörü eszméi vannak a király elébe állítva; eszmék, amelyek irányitják ma is a népek és nemzetek sorsát; eszmék, melyeket ha ismerünk, nem állunk meg bámulva, tudatlanul a mai viszonyok között, mert tudni fogjuk, hogy minden szervezetnek jogi alapja a messze távoli időkben keresendő s hogy a jogfejlődés állandó, folytonos és kiható minden népre, fajra és nemzetre.

A VIII. és IX. fejezetek, — mint említettük — jogszabályokat tartalmaznak, de ezek sem nélkülözik az erkölcsi oktatást és vallásos jóváhagyást. E fejezetek összesen 18 jogszabályt foglalnak magukban.

A X. fejezet kijelenti, hogy csak négy kaszt van s »nincs ötödik«. Mindenik kasztnak meg van a maga külön foglalkozása, mindenik tanulhatja a védákat, de azt tanítani csak a bráhmánnak van joga, ki *az összes kasztoknak ura.* Vegyes kasztok akkor jönnek létre, ha a házasfelek különböző kaszthoz tartoznak, de az anyának sohasem szabad magasabb kaszthoz tartoznia, mint amilyen az apáé. A vegyes kasztu házasságból csak megvetett, hitvány gyermekek származhatnak. Ezek kocsisok, orvosok, kereskedők, halászok, ácsok, mészárosok stb. lehetnek; falun kivül laknak, a többiekétől eltérő ruhát s látható jeleket viselnek, hogy könnyen felismerhetők legyenek.

A XI. fejezet az adakozást ajánlja főkép a gazdagok részéről, ugy azonban, hogy az adakozás által az illető családjának nélkülözést szenvednie nem szabad. Aki vallási kötelességeit nem teljesíti, attól nem várva be az adakozást, elvenni is lehet »egy jóllakásra valót, de sohasem bráhmántól«. A bráhmánnak nem szabad igénybe venni még a király segitségét sem, mert »az ő hatalma nagyobb, mint a királyé; a bráhmán a világ fenntartója, büntetője, tanítója, jóltevője s ezért őt még megbántani sem szabad«.

E fejezet tovább a bűnbocsánatról és vezeklésről szól. Aki vétkezett, köteles bűnbánatot tartani és vezekelni. Külön büntetés jár a szándékosan és külön az akaratlanul elkövetett bűnökért. A vezeklés ideje alatt erényes emberekkel érintkezni nem szabad. Minden bűnért lelkiismeretes engesztelést kell végezni, hogy a rossz következmények elháríthatók legyenek, mert a mostani, vagy az előző életben elkövetett bűnök különféle testi fogyatkozást okoznak a következő létben, pl. aki aranyat lop, annak a körme a jövőben hibás lesz; aki részegitő italt iszik, annak foga fekete lesz; aki lovat lop, az sánta lesz; aki lámpát lop, az megvakul. A szándékosan elkövetett gyilkosságért nincs kiengesztelés. A részegítő ital ivásáért a legszigorubb büntetés, illetőleg vezeklés az, hogy a bűnös forró pálinkát, forró tehénvizeletet, vizet, tejet, vagy vajat iszik mindaddig, míg belehal; csak így szabadulhat meg a jövő lét nyomoruságaitól.

Miután a négy kaszt részére a törvény ki van jelentve, azt kérdezik a bölcsek, — hiszen a világon semmi sem történik önzetlenségből — hogy mi lesz a tettek következménye? Erre ad feleletet a XII. fejezet, a lélekvándorlásról és üdvezülésről szólván. A lélekvándorlás hite szerint a jövő lét az elkövetett bűnök okaitól és alakjaitól függ. A lélekben elkövethető e három vétek: irigység, rossz vágyak, hamis hit és e három vétkes testi cselekvés: lopás, élő lények megsértése, házasságtörés, a következő létben az illetőt ásvánnyá, vagy növénnyé, esetleg madárrá vagy vadállattá változtatják... Ellenben a lélek jó tulajdonságai közül a *jóság* az illetőt az istenek fokozatára emeli; a szenvedélyességgel biró: ember lesz. »A bráhmán akkor szerez magának legtöbb érdemet, ha a rendes kötelességének teljesitésén felül mindenekelőtt a legfelső szellem megismerésére törekszik. Ezáltal halhatatlanságot szerez magának, mert megszabadul minden anyagi köteléktől, eggyé lesz a világszellemmel, mely mindent áthat.«

Az egész törvény isteni kijelentéssel dicsekszik. Manu jelentette azt ki. Tanítása, ellenőrzése és magyarázása a bráhmánok joga és kötelessége. A törvény intézkedése kiterjed az állam, társadalom, egyes néposztályok szervezetére, formulázza a családok és egyének összes jog- és kötelességkörét vallási, társadalmi és erkölcsi tekintetben. A teológiai hatalom, a teokrátikus jelleg domborodik ki mindenütt. Sajátságos jellemvonása ez csaknem mindenik ősrégi vallásnak és államszervezetnek és sajátságos jellemvonása az csaknem mindenik ősrégi törvénynek, hogy az összes állami, vallási és erkölcsi rend-

szert a legminutiosusabb mértékben igyekszik felépiteni, alapítva azt az emberi léleknek a felsőbb, szellemi hatalmaktól való félelmére: a büntetésre, mely a lélek halhatatlansága hiténél fogva e lét határain túl is kiséri, fenyegeti az öntudatos lelket. Manu törvényében ez anynyira megragadja a figyelmet, hogy annak áttanulmányozásánál csaknem kedvet kap az ember, hogy a vallások lélektanával behatóan foglalkozzék, kikutatni igyekszik teljes mértékben, hogy miben is rejlik a vallás alapja s miért van annak az élet összes megnyilatkozásaiban minden téren akkora szerepe és mi okozza, hogy az egyszer megalkotott, formulázott vallás évezredeken át befolyásolja az emberek életét?!...

Ki volt a törvény tulajdonképpeni szerzője, hogy nem valamely véda-iskolának bizonyos Manu nevű tanítója gyűjtötte-e azt össze, valószinüleg a hagyományokból s aztán e Manu nevű tanítót tévesztették-e össze a mithológiai Manuval? Ezt ma már eldönteni nem lehet, valamint a törvény keletkezési idejét sem. Annyi tény azonban, hogy e törvény egységessé, naggyá tudott szervezni egy népet, nemzetet, míg a Buddha törvénye, mely a brahmanizmust, mint ennek reformációja, aláásta, a hindu állam bukásához vezetett.

Nem kiséreljük meg Manu törvényeit összehasonlítani a kereszténység alkotta mindama jogi alapelvekkel és törvényekkel, melyek vallási és erkölcsi megnyilatkozásokban hatalmas befolyást biztosítottak maguknak az egyének, családok, a társadalom, a nemzetek és államok életében, ezek szervezetében, kialakulásában és fejlődésében, — nem kiséreljük meg az összehasonlítást, mert nagyon messze vinne tárgyunktól; azt azonban már csak a Manu törvényeinek átolvasásánál is rögtön észrevesszük, hogy a keresztény vallás, bár ha általában véve ez nem is éppen olyan erős jogi szervezet, mint a bráhmánizmus, alapelveinél fogva magasan áll a brahmanizmus felett, már csak az által is, hogy szebb az Istenről, mint Atyáról, az emberről, mint az atya gyermekéről, embertársának testvéréről alkotott fogalma; szebb a keresztény egyéni szabadság és egyenlőség elve, mely reményt, bizalmat ad a küzdelemben s felmagasztalja az egyén erkölcsi értékét, midőn nem rémíti szüntelenül büntetéssel és tanít bocsánatot is, — mint Manu törvényének a jelen és jövő létünkre vonatkozó állandó korlátozása, szabadságunknak tagadása s fejlődésünknek mindenkori elutasitása.

Csifó Salamon.

KÜLÖNFÉLÉK.

Olvasóinkhoz! Sajnálattal kell tudatnunk olvasóinkkal, hogy a papirárak és a nyomdai munkásviszonyok mértéktelen megdrágulása miatt folyóiratunk eddigi négy ivnyi terjedelmét kénytelenek voltunk három ivre redukálni. Reméljük, hogy ez a redukció csak rövid életü és átmeneti jellegü intézkedés lesz s nemsokára megint visszatérhetünk a négy ivnyi terjedelemhez.

A király szózata a nemzethez.

„Kedves gróf Tisza!

Második évfordulóját érjük azoknak a napoknak, amelyekben ellenségeink engesztelhetetlen érzülete harcra kényszeritett bennünket.

Mélyen fájlalom bár, hogy ilyen hosszu ideig tart az emberiségre sulyosodó nehéz megpróbáltatás, felemelő elégtétellel tölti el keblemet, ha arra a kemény tusára visszatekintek, amely a monarchia megtörhetetlen erejébe vetett bizalmamat ujra meg ujra igazolja.

Az ellenséges tulerő folyton megujuló támadásait dicső szövetségeseinkkel vállvetve hősiesen visszaverő bátor fiaihoz méltón otthon is azt a lelkesült kötelességérzetet tanusitja a nemzet, amely egyedül méltó a mai nagy és komoly időkhöz. A győzelem kivivására irányuló egyetlen nagy elhatározásban egyesülve férfias elszántsággal hoz meg a dicsőséges és állandó béke kiküzdésére szükséges minden áldozatot. A haza javára szükséges rendszabályok helyes megértésével viseli el a gazdasági életnek a háboru igényelte korlátozásait és hiusitja meg ellenségeinknek a békés lakosság létének rendszeres veszélyeztetésére irányuló gonosz szándékait.

Szivem atyai együttérzéssel osztja meg minden egyes hivemnek olyan állhatatos lelki erővel viselt gondjait: a gyászt az elesettekért, a harcban álló szeretteink miatti aggodalmat, az áldásos békemunka megzavarását, az összes életviszonyok érzékeny sulyosbodását. De a mögöttünk levő két hadiév lélekemelő tapasztalataira támaszkodva teljes bizalommal nézek a lassanként kialakuló jövőbe abban a boldogitó tudatban, hogy derék nemzetem valóban megérdemli a diadalt s a hivőnek avval a reményével, hogy az Uristen kegyelme és igazságossága nem fogja tőlünk a győzelmet megtagadni.

Szükségét érzem, hogy ezekben a komoly, de reményteljes emléknapokban kifejezésre juttassam, hogy büszke örömmel tölt el a nemzetnek soha nem lankadó hazafiui áldozatkészsége s hogy hálás szivvel ismerem el a végleges sikert biztositó elszánt magatartást.

Megbizom önt, hogy ezt nevemben köztudomásra juttasa.

Kelt Bécsben, 1916 julius hó 31-én.

Ferencz József s. k.

Gróf Tisza István s. k.“

A háboru második évfordulóján megszólal a mi bölcs öreg királyunk, szózatot intéz a hatalmas Vilmos császár is népéhez. Minden szózatból kiérzik a béke utáni vágy, de az erő és elhatározott akarat is végigküzdeni ezt a ránk erőszakolt háborut a diadalmas békéig. És összegyüjti a pápa Róma fehérruhás gyermekeit s azok között önti ki szive bánatát e világduláson s gyengesége és erőtlensége fölötti fájdalmát, hogy nem tud az állapotokon segiteni. „Két év óta szenvedek, könyörgöm, imádkozom, de hiába."

Leányközépiskolák. Jankovich Béla közokt. miniszter a nyár elején „A leányközépiskolák szervezete és rendtartása és tanítástervei" címen két terjedelmes rendeletet bocsátott ki. A leányközépiskola a rendelet szerint az elemi iskola négy osztályára épül s két tagozata van: *az alsó* egységes tantervvel négy osztállyal; a felső trifurcatióval három irányban három fajtával. Egyik a három évfolyamu *felső leányiskola*, mely háztartási, kertészeti és gazdasági készségek gyakorlására is berendezendő. Ehhez csatlakozik a *nevelőnőképzői* tanfolyam, mely kenyérkereső pályákra képesíti azokat, akik a felsőleányiskolát végezték. Másik a *leánygimnázium* négy évfolyammal és érettségi vizsgálattal, mely főiskolai tanulmányokra készít elő. És harmadik a kereskedelmi pályákra előkészítő *felső kereskedelmi* iskola három évfolyammal. Ez irányok szolgálatára a miniszter három iskola-tipust szervez. Egyik az egységes *felső leányiskola,* másik a bifurkált *felső leányiskola és leánygimnázium,* harmadik a *felső leány- és kereskedelmi iskola.*

Kétségtelen, hogy a miniszternek ez a két rendelete az utóbbi évek tanügyének történetében kimagasló fontosságú mozzanat. Bennünket nem érdekel a miniszternek az az eljárása, hogy a kérdésben nem kérdezte meg előzetesen az autonom egyházak véleményét. Nem érdekel, mert, sajnos, egyházi érdekeink kárára mi a nőnevelést egészen kiejtettük kezünkből. De azt méltán kérdezhetjük, hogy lehet egy ilyen nagyfontosságú kérdést a törvényhozás beleszólása nélkül egyszerűen miniszteri rendelettel elintézni. Különben a rendeleteket érdemükben már futólagos átolvasás után is örömmel üdvözöljük, mert meg vagyunk győződve, hogy középfokú nőnevelésünk eddig meglehetősen elhanyagolt és szervezetlen kérdését nagy fejlődésnek fogja indítani.

A német császár tábori lelkészei között. A német császár a nyugati fronton tábori lelkészei egy tanácskozásán vett részt, melyen felszólalt s megszivlelésre méltó irányelveket kötött papjai lelkére. A Krisztus egyéniségéről szólván azt mondotta, hogy a háboru legnagyobb nyeresége az lesz, ha a német nemzet megint az Úr felé fordul s az ő életét és törekvéseit igyekszik megvalósitani. A dogma nem a mai kor számára való, hanem a gyakorlati kereszténység. „Minden nyolcadik napon templomba sétálni — nem elég. Gondoljanak arra, hogy az Úr hirtelen megjelenik az ajtóban. . . Tudnánk mi a szeme közé nézni? Tüzzék ki célul, hogy az Úr szavait a mindennapi életbe átvigyék. Mutassák meg az urat a világnak, aki most határozottan, talán sokszor igazságot is téve, közöttünk jár. Tegyék őt jelenvalóvá, mutassák meg újra meg újra!" Figyelmeztette őket arra, hogy beszédjeik ne „előadások", hanem „épitések" legyenek.

A császár beszédje nagy hatást tett. A tábori főpap lelkes beszédben mondott köszönetet a császárnak s megjelenését katonai életük legnagyobb élményének mondotta.

Dr. Kozma Endre kir. közjegyző, a kiskunfélegyházi nemzeti munkapárt elnöke, Pestpilis—Solt—Kiskunvármegye törvényhatóságának bizottsági tagja, kiskunfélegyházi városi képviselő f. évi aug. hó 2-án életének 41. évében váratlanul elhunyt. Egy lelkes, önzetlenül munkáló, egyházi életünk iránt is állandóan érdeklődő munkás férfi, életének legszebb korában hunyt el, amikor még sokat várt volna tőle, tehetségétől és munkabirásától a társadalmi és egyházi közélet. Közéleti pályája a legjobb remények és várakozások között indult. Székelykereszturi közjegyző korában élénk részt vett ottani egyházközségünk és főgimnáziumunk ügyei intézésében, mit az egyház azzal honorál, hogy iskolai felügyelő gondnokká választja. Ez irányu szép reményekre jogosító működése azonban nemsokára megszakad, mert Kiskunfélegyházára kineveztetvén, lemond ez állásáról s azóta a távolság miatt csak csendes szemlélője törekvéseinknek. — Özvegye és öt kiskoru árvája gyászolja és siratja a szeretett férjet és gondos apát; Kozma Ferenc isk.-felügyelő gondnok egyik fiát gyászolja benne. Fájdalmában őszinte szivvel veszünk részt.

Abrudbányai Rédiger Aladár dr. ügyvéd, Temes vármegye tb. alügyésze, a cs. és kir. 62. gyalogezred tartalékos hadnagya életének 35., boldog házasságának 5. évében, katonai szolgálatának 21. hónapjában a harctéren szerzett betegsége következtében hősi halált halt 1916 április 29-én. Bajtársai holttestét hazahozatalig a podhajcei temetőben helyezték nyugalomra. Özvegye és kis fia gyászolják elhunytát.

Homoródalmási Gothárd Sándor birtokos, volt 48-as honvédőrmester, az Antós- és a báró Radák-birtokok volt jószágigazgatója, a kolozsdobokai unitárius egyházkör tiszteletbeli felügyelő-gondnoka f. évi május hó 6-án életének 88., boldog házasságának 54. évében hosszas szenvedés után meghalt. Halálát nagy és előkelő rokonság siratja. Régi veretü igaz ember, aki szenvedéllyel ragaszkodik a földhöz, a magyar földhöz, hozzáértéssel gondozza birtokát és melegen érdeklődik minden jó és igaz ügy iránt.

Nagyajtai Kriza Sándor ny. állami iskolai igazgató-tanitó, az unitárius egyház főtanácsának tagja, életének 59., házasságának 25. évében, julius 21-én Gyepesben elhunyt. Páratlanul lelkiismeretes kötelességei teljesitésében. Nemes lelkének fénye sokak előtt tündököl és százan meg százan áldják a hü tanitó nevét és siratják benne a tanügy lelkes bajnokát.

Nyiredy Margit, néhai boldog emlékü tanárunk leánya, édesanyja és testvérei, valamint széleskörü rokonság nagy bánatára 18 éves korában elhunyt. Övéi nyerjenek vigasztalást a jó Istentől, minden jó adomány és tökéletes ajándék atyjától.